

"Fore wor (...) siæle bestands og salighetz skild"

Om kongelige stiftelser og sjælegaver fra kong Hans' og dronning Christines tid

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Indledning

Om aftenen den 20. februar 1513, på den 2. søndag i fasten, døde kong Hans på Ålborghus slot efter et kortere sygeleje. Godt otte år senere, på Mariæ undfangelsesdag, den 8. december 1521 udåndede dronning Christine i sin Odenseresidens, »da nattetidens syvende time lød«, som hendes nu forsvundne epitafium fortalte. Kongeparret blev begge stedt til hvile foran højalteret i Gråbrødre klosterkirke i Odense, således som de udtrykkeligt havde ønsket det. Her lå allerede deres yngste søn, prins Frans, der var død af en pestsygdom den 1. april 1511 eller kort forinden. Ved kong Hans' højre side var en ledig gravplads, som muligvis allerede fra første færd havde været tiltænkt hans søn og efterfølger, Christian II. Hvorom alting var, blev dette dog først den ulykkelige konges sidste hvileplads i 1559, da han i sin høje alderdom stille var sovet ind som statsfange på Kalundborg slot.¹

Gråbrødrenes klosterkirke blev inden for de første årtier af 1500'erne overdådigt udstyret, ikke mindst for netop at udgøre en værdig ramme omkring de kongelige grave. Dronning Christine har utvivlsomt været en primus motor bag dette forehavende. Franciskanerordenens egen krønikeskriver, Peder Olsen (Petrus Olai), hvis veltalende pen omtrent måtte give op, når det gjaldt skildringen af den fromme dronning Christines fortjenester (jfr. ndf.), har i *Danorum gesta* (o. 1540) fremhævet, hvordan dronningen havde forøget og udsmykket stedet (dvs. Gråbrødre kirke) med overdådige bygninger og alle mulige kirkelige udsmykninger (»quem locum ipsa Christina auxit & decoravit ædificiis sumptuosisque omnibus ornamentis ecclesiasticis«).²

Dermed turde hentydes dels til en ombygning af kirkens skib, tårn og af vestgavlen, som en nærlæsning af efterladte bygningsprospekter og -planer lader ane, dels til en storstilet fornyelse eller sup-

plering af kirkens inventar. Til det sidste hørte opstillingen af en flerfløjet højaltertavle af en pragt og figurrigdom, som næppe kendte sin lige i Nordeuropa, og af et kompleks af korstole, der med sine 48 pladser i fire rækker signalerede korets funktion som ramme om en omfattende gejstlighed. Dette suppleredes med en - i hjemlig sammenhæng usædvanlig - cyklus på i alt 72 udskårne og malede anevåbener, opsat på korstolenes bagvæg og formentlig tillige på en afskærmende korsranke mod vest. Ved indgangen til koret - vel over et lægmandsalter - placeredes et triumfkrucifiks, forlenet med en særlig hellighed gennem et relikviegemme, sandsynligvis med en splint af Det hellige Kors. Til kirkens fornyede udstyr hørte antagelig også en prædikestol, en herskabsstol med sæde til dronningen og en klokke, ophængt i tårnet 1518.

Alle disse genstande, der kan have været suppleret med kalkmalede vægudsmykninger og med glasmalerier i korets slanke stavværksvinduer, udgjorde de fysiske kulisser omkring de kongelige grave og mindesmærker. Disse omfattede enkle gravsten i gulvet foran alteret og fire mindetavler eller epitafier, ophængt eller indmuret på korets nord- og sydvæg. 1805, under biskop Peder Hansens embedsperiode, dømtes det enestående kompleks imidlertid til nedrivning. I løbet af de næstfølgende år tømtes kirken for inventar og gravminder, der blev overflyttet til andre kirker eller ødelagt, mens selve bygningen på nær en murstrækning i nordsiden jævnedes med jorden.³

Hermed forsvandt et monument, der i samtiden ved sin pragt og sin rigdom af billeder, våbenskjolde og indskrifter repræsenterede et højdepunkt i materiel henseende, når det gjaldt kongeparrets bestræbelser på at fastholde erindringen - *memoria* - om familiens medlemmer, levende såvel som døde.⁴ Betragtet ud fra et dennesidigt aspekt var gravkorets udsmykning en imponerende demonstration af kongefamiliens magtstatus og dynastiske placering. Af lige så central værdi var kompleksets status og funktion som ramme om og som et visuelt akkompagnement til de mangfoldige liturgiske aktiviteter, hvis hovedformål var - at bidrage til »wor (,) wor kære hws-frwes oc børns oc wore forfæthres oc effterkomeres, koninge vdi Danmark, siæle bestands oc salighetz skild«, som kong Hans bl.a. understregede det i 1483 i et beskærmelsesbrev til Esrum kloster.⁵

I det følgende skal netop belyses dette sidste aspekt, kongefamiliens konkrete initiativer med henblik på at varetage og sikre det liturgiske *memoria* og frugterne deraf. Blandt disse skal opmærksomheden særligt rettes mod de kongelige stiftelser og sjælegaver, herun-

der materielle donationer til kirkerne i form af bidrag til bygning og inventar. Disse fromhedsytringer udgjorde en central del af kongeparrets religiøse bestræbelser, der også manifesterede sig på andre områder, bl.a. ved støtte til en række gejstlige og verdslige gilder eller selskaber, ved indsamling af relikvier og erhvervelse af aflad, ved pilgrimsrejser og valfarter, uddeling af almisser og offergaver samt ved kirkegang og privatandagt. Betragtet under ét - hvilket dog ligger uden for rammerne af nærværende artikel - bidrager alle disse ytringer til at tegne et billede af kongeparrets religiøse adfærd, såvel af den officielle »statsfromhed«, som af den mere private »hverdagsfromhed«.⁶ Dette billede måtte sammenholdes dels med senmiddelalderens idealer om fyrstefromhed som dokumenteret i fyrstespejlsliteraturen, dels med senmiddelalderens folkelige - og med relevans for dronningen - ikke mindst særligt kvindeligt prægede religiøsitet, bevidnet bl.a. af samtidens omfattende andagtlitteratur. Som individuelle variabler, der yderligere måtte tages med i betragtning, ville naturligt nok være kongeparrets personlige forudsætninger og præferencer, præget af deres opvækst og livsomstændigheder, for ikke at tale om skiftende kriser i privatlivet.⁷

Om temaet i almindelighed

Stiftelsen, donationen eller sjælegaven repræsenterer i senmiddelalderen et af de vigtigste konkrete udtryk for enkeltindividets bestræbelser på at opnå Guds nåde og sjælefrelse for sig selv, den nærmeste familie og for forfædre og efterkommere. Til dette område hører et bredt spektrum af aktiviteter, koncentreret omkring overdragelsen af privilegier, jordegods, kapital eller konkrete genstande til en kirke, et klostresamfund, en velgørende institution eller et broderskab - med det udtrykkelige formål at få en hel eller delvis eftergivelse af skærsildens pinefulde lutringstid - gennem demonstrationen af den prisværdige dyd, gavmildhed, og til gengæld for erhvervelsen af den kirkelige forbøn, meddelagtighed i en munkeordens gode gerninger eller en begravelsesplads.⁸

Stiftelsen er rammende blevet karakteriseret som en form for tusk- eller byttehandel,⁹ hvor slutgevinsten - den guddommelige nåde og den evige salighed - kunne opnås gennem en ombytning med eller tilbagelevering af det gods, hvormed Gud havde forlenet stifteren. Med en velkendt formulering fra Christoffer af Bayerns testamente fra 1448, havde gaven netop det formål »at wele (...) forsee wor siæls nyttæ meth thet gotz, som Gudh oss forlænt hauer«.¹⁰ Stiftelsens genstand kunne være af såvel liturgisk art (messer, bønner,

psalterlæsninger og årtider) som af materiel karakter, omfattende alt, hvad der i videste udstrækning kunne tjene til gudstjenestens befordring - lige fra opførelsen af kirker, klostre, kapeller, hospitalet og fattighuse til donation af almisser, oprettelsen af altre med tilhørende præbender samt foræringer af alterprydelser, messereder, væg- og glasmalerier, relikvier og lys m.m. Også selve indretningen af en grav og udførelsen af et monumentalt gravmæle til stifterens og stiftelsens ihukommelse lader sig i en vis forstand karakterisere som et redskab »ad pias causas«, som focus for varetagelsen af det liturgiske *memoria*.

Fremhævelsen af stifteren og dennes familie markeredes på forskellig vis. Ved de liturgiske handlinger skete det ved navnets nævnelse under opremsningen af forbønnen for de levende og de døde ved messens kanon samt ved de individuelt stiftede årtider eller tidebønner, som klostrenes og kirkernes dødebøger omhyggeligt påmindede om. Hertil kom, at en række mindetjenester for den afdøde som nævnt ovf. i bogstavelig forstand havde de pågældende personers grave eller vægbilleder som centrum, bl.a. ved processioner, bønshandlinger, udspreddning af røgelse og vievand eller ved afbrænding af lys.¹¹ De materielle genstandes tilknytning til en enkelt person eller familie understregedes ved indskrifter med stifterens navn og ved gengivelse af dennes våbenmærke eller billede.¹² Hermed tjente de på én og samme tid et både liturgisk, juridisk og repræsentativt formål som visuelle påmindelser om kirkens eller klostresamfundets bønforpligtelser, om donatorens lovmæssige rettigheder på grundlag af den skænkede gave, og om vedkommendes egen eller dynastiets sociale og politiske status.¹³

Inden for dansk middelalderhistorie har temaet navnlig i de senere år været genstand for udforskning. Når det gælder den specielt kongelige synsvinkel skal navnlig fremhæves Lars Bisgaards ambitiøse kortlægning fra 1988 af adelens stiftelser i tidsrummet 1340-1536, hvor også et udvalg af kongelige sjælegaver er opregnet, omend - som understreget - kun med en kursorisk omtale af materielle donationer til kirken. Nogen sondring mellem karakteren af de adelige vs. kongelige stiftelser er heller ikke foretaget. Nævnes i denne sammenhæng bør også Thomas Hill, der 1992 beskrev kongeslægstens bevidste begunstigelser af udvalgte klostre i 1100' og 1200'erne, ikke mindst med henblik på disses bønforpligtelser og videre, 1998, belyste kongemagtens støtte til tiggermunkeordnerne i senmiddelalderen. Tilsvarende har bl.a. Jens E. Olesen beskrevet kongernes relationer til birgittinerne i 1400'erne.¹⁴

Den aktuelle redegørelse, der inddrager såvel liturgiske som materielle stiftelser, må - nødvendigvis - være præget af den ujævne kil-demæssige bevaringssituation. Mærkbart er ikke mindst savnet af både kirkelige og private arkiver, her navnlig af Odense Gråbrødre klostres arkiv, der også var franciskanerobservansens hovedarkiv i provinsen Dacia.¹⁵ Dette er ensbetydende med, at de præcise forskrifter for kongeparrets og navnlig dronning Christines stiftelse og indretning af det kongelige gravkor ikke lader sig dokumentere. Ikke mindre svært er det at måtte undvære kongens og dronningens testamenter, der må have udgjort en hovedkilde til viden om parrets kirkelige dispositioner i almindelighed. Som bekendt kendes overhovedet kun to danske kongelige testamenter fra middelalderen og det endda alene i brudstykker: Erik Menveds fra 1319 og Christoffer af Bayerns fra 1448.¹⁶ Én forklaring kunne være det forhold, Arild Huitfeldt fremhævede i forbindelse med Christian I's manglende skriftlige testamente som bevidnet i Frederik I's åbne brev (forfattet af Peder Svave) mod Christian II: »den brug met Testamenter oc ens sidste Vilie at holdis i Danmark (var), at den undertiden schriffuis, undertiden icke«. ¹⁷ Men tidens tand må som nævnt også bære sit ansvar, i første række tabet af de relevante arkiver, hvor eksemplarer af de vigtige dokumenter må have eksisteret.

Visse detaljer fra kongeparrets testamenter lader sig dog slutte indirekte. Kort før kong Hans i slutningen af 1512 drog ud på en længere rejse, skal han i København have stadfæstet sin sidste vilje.¹⁸ Som anført i et rimet indskud i *Roskilde-årbogen* efter *Danorum gesta* blev testamentet udført endnu i kongens velmagtsdage:

»Siith testamente gjorde hand y sin welmagt,
oc fick bort at giifue effter sin agt,
guld, penninge oc dyrebar gaffue,
tiill kircker oc Closter oc andre at haffue«. ¹⁹

Da kongen lå på sit yderste i Ålborg, skal han desuden - som en tilføjelse til det ældre testamente eller i en senere version af dette - have skænket gods til byens Helligåndskloster til gengæld for messer og årtider for sin egen, sin gemalindes, forældres, børns og efterkommeres »siæls bestandelse«. ²⁰ En tilsvarende sjælegave, ligeledes fastlagt på dødslejet, kan være baggrunden for en kvittering på 1435 mk., der var givet ud for at 'fuldgøre kong Hans' testamente (med) i Nørre Jylland'. Kvitteringen udstedtes af den unge konge, Christian II i juli 1513 til hans sekretær, den senere Vendsysselbispe Stygge

Kruppen.²¹ Et overordentligt vigtigt punkt, som må have været præciseret i kongens testamente, var befalingen om, at hans lig efter bortgangen skulle begraves i S. Catharina kirke i Odense (Gråbrødre kirke). Dette fremgår utvetydigt af et pavebrev, dateret 2. (10.) marts 1519.²² I samme brev hentydes dog også til en ældre disposition fra kongen vedrørende hans lejersted - ikke i Odense, men i forældrenes gravkapel, Helligtrekongers kapel ved Roskilde domkirke. Dette kunne betyde, at kong Hans i sin levetid havde oprettet mere end ét testamente.

Dronning Christines testamentariske vilje lader sig også kun belyse indirekte. Det skyldes navnlig de uregelmæssigheder, der tilsyneladende opstod i forbindelse med hendes eksekutor, den fynske biskopvikar Vincens Kampes forvaltning af boet. Denne undlod ifølge Odenseantikvaren Cornelius Hamsfort at bringe dronningens sidste vilje til udførelse, ligesom han året efter hendes død (dvs. 1522) skulle have tilegnet sig hendes ejendele eller bohave (»suppellectili«).²³

For at perspektivere kongeparrets stiftelser og sjælegaver og i visse tilfælde søge at råde bod på den ugunstige kildeoverlevering vil i det følgende blive inddraget andre eksempler på kongelige donationer og initiativer fra senmiddelalderen med hovedvægt på kong Hans' og dronning Christines umiddelbare forgængere og efterfølgere på tronen, Christian I og Dorothea samt Christian II og Elisabeth.

De kongelige sjælestiftelser, der direkte er bevidnet gennem skriftlige kilder eller - med forbehold - lader sig deducere af materielle genstande, har imidlertid kun repræsenteret en del af de frelsessikrende aktiviteter, som kongefamilien må have været genstand for. Betragtet i et overordnet perspektiv stod monarken i kraft af sin status som konge af Guds nåde - således som det allerede fra det 12. årh. udtryktes gennem titulaturen i diplomer - som beskytter af kirken i almindelighed og af klostrene i særdeleshed.²⁴ Denne værnepligt var yderligere stadfæstet i de kongelige håndfæstninger. Således fastsloges det i kong Hans' håndfæstning af 1. februar 1483, at kongen skulle elske Gud over al ting, styrke den hellige kirke og hendes tjeneres ret samt i alle sine artikler stadfæste og ubrødeligt holde deres privilegier, friheder, statutter, håndfæstninger og gode gamle sædvaner.²⁵ Til gengæld herfor turde forventes en almindelig bedeklausul for kongen og riget, som det allerede kendes i tidlig middelalder for de merovingiske og karolingiske herskere, og som det senere er bevidnet for de franske konger - en pligt, der i sig selv

for den bedende kunne indebære en belønning i form af aflad.²⁶

Også i hjemlig sammenhæng kendes ved klostrene - i det mindste fra det 12. århundredes midte og endnu i begyndelsen af det 16. århundrede - eksempler på forbønner for såvel kongen som for rigets velfærd.²⁷ Således knyttedes en forbøn for kongefamilien ved birgittinerklosteret i Maribo 1455 sammen med en tilsvarende bøn for riget. På samme måde indeholdt kong Hans' votivmesse, stiftet i 1502 ved Lunds domkirke, umiddelbart før felttoget mod svenskerne, et ønske om, at tjenesten måtte komme »thessæ righe til en bestandelse« (jfr. også ndf.).²⁸ Af uvis dato og baggrund er dog det løfte om hele 400 dages aflad, der blev stillet i udsigt til dem, der besøgte Ribe domkirkes Allehelgensalter på bestemte dage med udsigt til en ekstragevinst på 80 dage i forbindelse med en andagt ved Kristi grav og en bøn om fred og godt vejr, for de (vel nær alteret) begravede samt »pro bono statu Regni Dacie«.²⁹

Uden at det er direkte nævnt, må man også i en række tilfælde for kongernes vedkommende underforstå den bønforpligtelse, som turde være en følge af en *fundators* eller *donators* velgerninger over for et kloster eller et alter, eller være en belønning for en *benefactors* tildeling eller stadfæstelse af privilegier, såvel som for udstedelsen af beskærmelsesbreve.³⁰ En oplagt kildegruppe til belysning heraf - kapitlernes og klostrenes dødebøger, hvor velgørernes navne omhyggeligt var registreret til påmindelse om forbønner og messetjenester - er imidlertid kun sparsomt bevaret for senmiddelalderens vedkommende.³¹ Hvorvidt den kongelige *jus patronatus* til et antal kirker og altre, foruden præsentrationsret til embeder og rettigheder i forbindelse med tilsyn, også medførte en automatisk forbønstjeneste, derom savner forfatteren til nærværende artikel dog tilstrækkelig viden.³²

Til dette skal også føjes »sidegevinsterne« i form af meddelagtighed i de af kongefamiliens slægtninge og forgængere indstiftede forbønner for børn, »Arffuinge, forfarne oc effterkommende Koninge oc Dronninger i Danmark«.³³ Eller inddragelse - til gengæld for privilegier - i andre personers sjælestiftelser. Det gælder bl.a. for ærkebiskop Birger Gunnersens storstilede gudstjenestestiftelse i Lunds domkirke, oprettet i april 1512, omend først endelig stadfæstet syv år senere. Her kunne kongeparret »oc bægges therres ædle børn Och Cristeligh Slecht« nyde godt - både i levende live og efter deres død - af de løfter om forbønner, ærkebiskoppen medtog i sin egen stiftelse i videreførelse af en ældre kongelig stiftelse. En visuel påmindelse om forbønssalliancen mellem ærkebiskoppen og kongepar-

ret turde være et stort relief, tilskrevet Adam van Dören, på en stræbebue ved domkirkens søndre tværskib, med billeder af domkirkens tre fornemmeste skytshelgener, S. Laurentius, Jomfru Maria og Knud den Hellige, over våbenskjolde for Sachsen, det oldenborgske hus og ærkebiskoppen selv.³⁴ Nævnes skal endelig de forbønner og sjælemesser, som uden for rigets grænser blev fyrsterne til del gennem deres slægtninge eller forbundsfæller. Efter kong Hans' død 1513 appellerede hans søn og efterfølger, Christian II således til paven og en række fyrster (kongerne af Skotland (Jakob IV), England (Henrik VIII) og Polen (Sigismund I Jagiello), samt til kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen (Joachim I, Frederik den Vise og Johan)), om fortsat venskab og god vilje, samt bad en række af disse om at lade holde faderens ligbegængelse på begravelsesdagen.³⁵ På samme måde blev der i 1519 i Danmark holdt årtider for kejser Maximilian I, farfar til dronning Elisabeth, ligesom dronningen selv blev betænkt herhjemme ved sin død 1526, der indtraf i Nederlandene under Christian II's landflygtighed.³⁶ Dog savnes et overblik over, hvilke mindehandlinger, der uden for Danmark celebreredes for kong Hans 1513 eller for dronning Christine 1521 - ikke mindst ved sidstnævntes bror, den sachsiske kurfyrst Frederik den Vises hof.³⁷

Kongelige stiftelser og donationer til domkirkerne

Fra kongeparret er kun overleveret få konkrete vidnesbyrd om stiftelser i domkirkerne, over for hvilke den rigsforlevede konge turde have haft et særligt ansvar.³⁸ En speciel forpligtelse følte kong Hans naturligt nok over for sin fars gravkapel ved Roskilde domkirke, hvortil han efter dennes død overtog patronatsretten, og hvor man utvivlsomt forventede, at han selv ville komme til at hvile.³⁹ Et initiativ, der kunne bekræfte denne formodning, var kongens stiftelse af et alter for sin navnehelgen, S. Johannes evangelist, omtalt første gang 31. juli 1487, men antagelig af noget ældre dato.⁴⁰ Den konkrete baggrund for stiftelsen kunne som nævnt være kongens ønske om etablering af et selvstændigt alter for sin egen familie, parallelt med hans mors Allesjælesalter (se ndf.). Dertil kom, at to af kongeparrets mindreårige sønner var blevet begravet i kapellet, uvist dog hvornår.⁴¹ Ved alteret, der lå midt i kapellet, formentlig vest for midtersøjlen, skulle celebreres daglige sjælemesser for kongefamilien, og der var ydermere knyttet aflad (10 år og lige så mange kvadragener, dvs. 40 dages kirkebod) hertil ved besøg på fire af paven fastlagte festdage.⁴² Som en bisætning til de kongelige donationer

var dronning Christines gave på 8 skilling i messepenge 3. maj 1504 i kongens kapel, samt et offer på 2 rhinske gylden i selve domkirken på Det hellige Kors' dag.⁴³

Herudover varetoges i domkirken et anniversarium for kongens, hans efterfølgeres samt for hans forældres eller forfædres sjæle, celebreret hvert år på mandagen før palmesøndag, som fastslået i de evige vikarers anniversariefortegnelse, og sikret ved donation - uvist dog hvornår - af et, for vikarerne, særligt værdifuldt grundstykke nær domkirken.⁴⁴ Det står dog ikke klart, hvorvidt messen holdtes i højkoret ved højalteret, eller snarere fejredes foran kongens eget alter.⁴⁵ Derfor er det en ubevislig, men ikke desto mindre fristende tanke at sætte domkirkens forlængst forsvundne højaltertavle - en pentaptyk, rigt udsmykket både med malede og udskårne billeder og på bagsiden forsynet med årstallet 1498 - i relation til denne kongelige stiftelse.⁴⁶ Det skal dog nævnes, at højalteret allerede fra 1451 var centrum for en evig daglig messe, stiftet af Christian I og dronning Dorothea som erstatning for Erik af Pommerns storstilede psalterlæsning (jfr. ndf.), hvortil kom - efter kongeparrets død - et løfte om årtider for begge og for forfarne og efterkommende konger og dronninger af Danmark.⁴⁷ Yderligere (eller i stedet herfor?) skulle kanniken ved kongens nye kapel fra 1464 afholde to højtidelige anniversarier sammesteds i tamperugerne før jul og efter pinse.⁴⁸ Selv stadfæstede Hans sin faders fundationsbrev i 1484, men synes dog ikke at have føjet yderligere forpligtelser til vedrørende nye sjælemesser for sig selv og sin familie.⁴⁹

Som nævnt ovf. stiftede kong Hans en evig messe i Lunds domkirke i april 1502 formedelst en betaling på 800 lybske mark. Messen skulle holdes Gud, jomfru Maria og S. Laurentius til ære, kongen, dronningen, deres børn og »alle theris oc theris foreldres siæle til roo, lisæ och salighedh«, og skulle celebreres hver lørdag med sang og det officium, som blev bedt til Maria bebudelsesdags højtid med den klausul, at der især skulle bedes for kongen, »ath hans nadhæ maa vell ændhæ thenne reyssæ i Sverighæ (...) och well frii siin kiære førstindhæ oc hwsfrwæ met synæ tiæneræ aff hanns naadess oc alle theris uwenneres hændher (...).« Stiftelsen, der som omtalt inkorporeredes i Birger Gunnerssens store messerstiftelse, havde således et klart politisk sigte i en krisesituation, hvor den himmelske bistand var yderst påkrævet, nemlig ved undsætningen af dronning Christine fra det belejrede Stockholm slot.⁵⁰

Tilsvarende kongelige votivmesser kendes fra samtiden. 1420 udbad Erik af Pommern sig således hos biskoppen af Strängnäs - uden

modydelser vel at mærke - daglige messer i syv uger, mens han var på et krigstogt, afholdt ikke bare i domkirken, men i alle stiftets kirker, på landet, i byerne og i klostrene.⁵¹ Før Christian II's togt mod Sverige i 1520 holdtes på samme måde messer og bønner i alle kirker og klostre for et heldigt krigsudfald. Selv stiftede kongen i en lignende anledning to årlige begængelser for sig og sin slægt, denne gang i Helligåndsklostrene i Malmø og Fåborg.⁵² En lignende forholdsregel, omend i en mindre krisepræget anledning, afspejler sig i dronning Elisabeths stiftelse 1521 i Lund, hvor domkapitlet fik pålæg om at holde processioner og messer med bønner om, at hendes herre og husbonde, som var rejst udenlands, måtte komme lykkelig hjem igen.⁵³

Vel knyttet til konkrete velgerninger eller godsgaver er antagelig en gammel fortegnelse over sjælemesser, hidrørende fra et tabt kalendarium eller messebog i Viborg domkirke. Udover en stribe adelige og gejstlige velgørere opregnes her en detaljeret kongeliste fra Knud den Hellige til og med kong Hans.⁵⁴ Uden selv at have medvirket direkte turde kong Hans og dronning Christine også være berørt af den »ewyghe memorien« - en mindegudstjeneste, som hertug Frederik (Frederik I) i 1509 fik lovning på fra domkapitlet i Haderslev til gengæld for en stadfæstelse af kapitlets privilegier. Forpligtelserne omfattede både tjenester for hertugparret, sålænge de levede, og løfter om vigilier og sjælemesser for hertugens forældre, hertugparret med deres børn »vnd alle gheslechte tho ewighenn tyden«.⁵⁵

Umiddelbart før sin død betænkte kong Hans endelig Lübecks domkapitel med en kåbe af guldindvirket silke (bliant), prydet med hans våben tillige med 20 floriner. Kåben blev siden efter Christian II's ønske omdannet til en messehagel, mens der på Hans' dødsdag (her dog angivet som den 21. februar, pave Hylarius' og bekenderens Cyrilius' dag) afholdtes sjælemesser med læsning af bønnen »Sicut cervus«.⁵⁶ Også denne sjælegave kan have haft en politisk motivering i lyset af forsøget på at genoprette det venskabelige forhold med Lübeck - officielt i hvert fald - ved Malmøfreden 1512. Den kongelige donation finder i øvrigt en parallel i de kåber af »gylden samyt« (guldindvirket fløj) og gyldenstykke, som Christoffer af Bayern på dødslejet skænkede domkirken i Roskilde og Frue kirke i København sammen med en større pengesum. En ganske tilsvarende gave, måske til sidstnævnte kirke, er formentlig også baggrunden for tilstedeværelsen i Nationalmuseet af en messehagel af fløj, smykket

med kong Hans' navn, det oldenborgske våben og årstallet 1513, påsyet rygkorset, der er formet som et afkvistet korstræ.⁵⁷

Fra dronning Christine særskilt kendes ingen større donationer til domkirkerne ud over lejlighedsvisse fromme gaver af mindre beløb ved ofringer på særlige højtidsdage, til udvalgte præster eller i forbindelse med messer, afholdt bl.a. ved ligbegængelsen 1504 i Odense domkirke og ved byens øvrige kirker for lensmanden på Næsbyhoved, Otto Porsfeldt.⁵⁸ Når dronningens sachsiske våbenskjold sammen med svigerdatterens, dronning Elisabeths er malet i vældig størrelse øverst på væggen af søndre korsarm i Århus domkirke, kunne dette dog tolkes som udtryk for en særlig kongelig gunstbevisning over for domkirken inden for årene 1514-21, omend skriftlige vidnesbyrd herom ikke foreligger. Kongevåbenet ses yderligere i den sydlige hvælvkappe af 1. korfag sammen med våbnerne for biskop Ejler Madsen Bølle og Mogens Rosenkrantz. De sidstnævnte pryder domkirkens nybyggede hallekor, der vel stod færdigopført henimod år 1500. Hvælvets kalkmalerier kan dog på samme måde som udsmykningen i søndre korsarm være tilføjet 10-20 år senere, alt som en markering af afslutningen på biskop Niels Clausens storstilede ombygning af sin katedral og som en understregning af den kongelige støtte, der var en forudsætning for det vældige foretagendes heldige gennemførelse.⁵⁹

De spredte eksempler på kongelig støtte til domkirkerne fra kong Hans og dronning Christine turde dog, som antydnet ovenfor, kun repræsentere toppen af isbjerget, hvis man drager sammenligninger med tilsvarende kongelige stiftelser fra 1400'erne.

Dronning Margrete, der har opnået et særligt ry blandt senmiddelalderens monarker for sin store gavmildhed, betænkte alle rigets domkirker foruden domkirkerne i Linköping og Strängnäs med både godsdonationer, alterstiftelser og inventargaver.⁶⁰ Med udgangspunkt i den storslåede mindegudstjeneste, omfattende en evig oplæsning af Davids salmer, som Erik af Pommern efter dronning Philippas død i 1430 oprettede i Vadstena klosterkirke, dronningens gravkirke og opbevaringsstedet for kongeparrets kroner, søgte kongen at indstifte tilsvarende evige psalterlæsninger ved domkirkerne og andre større kirker. Kun ved domkirkerne i Kalmar, Lund, Roskilde og Nidaros samt ved Vor Frue kirke i København synes dette dog gennemført, og det endda til dels med opbydelse af tvang.⁶¹ Christoffer af Bayerns testamente fra 1448 bevidner, at kongen efter særligt at have betænkt sin gravkirke, Roskilde domkirke og dernæst Vor Frue kirke i København, hvor han var blevet kronet, skænkede

alle andre domkirker i de tre nordiske riger 300 rhinske gylden for en årtid på sin dødsdag.⁶² Christian I og dronning Dorothea prioriterede i deres donationer på samme måde Roskilde domkirke højest, hvor deres begravelsessted var udvalgt, fra 1459 stedfæstet til det ny-oprettede Helligtrekongerskapel ved domkirkens søndre side. Kapellet, der antagelig stod opført i 1462 og samtidig fik tilknyttet et særligt broderskab, udstyredes med sit eget kannikedomme, en række afladsprivilegier, en relikvieskat, altre, kalke, messeklæder og andre ornamenter. Samtidig var præcise forskrifter nedfældet for varetagelsen af sjælesorgen for kongeparret og deres efterkommere, både i kapellet og ved højalteret i koret.⁶³ Hermed repræsenterer Christian I's og Dorotheas fundation det mest veldokumenterede eksempel fra senmiddelalderen på en kongelig begravelsesstiftelse, der samtidig kan have været det umiddelbare forbillede for kong Hans' og dronning Christines gravkor i Odense Gråbrødre kirke.

Derudover findes spredte vidnesbyrd om dette kongepars velgerninger over for domkirkerne. 1450 forpligtede Thorlaf, biskop i Viborg og postulatus til Bergen, sammen med sin ærkedegn og hele Bergens kapitel sig til i Bergens domkirke at holde en daglig messe for S. Olaf med kollekter for Treenigheden, Vor Frue og S. Anna og med forbønner for Christian I og dronning Dorothea, deres forældre, eftermænd, det norske rigsråd og alle kristne, alt til gengæld for Hardanger len med al kongelig ret.⁶⁴ 1460 fornyede kongen en ældre donation af Øsby kirke i Sønderjylland til Haderslev domkirke for at opnå fire gange årlige sjælemesser for sin nærmeste familie og sin onkel, hertug Adolf.⁶⁵ Til kapitlet ved Slesvig domkirke, over for hvilken Christian I »nærede en enestående hengivenhed«,⁶⁶ skænkede kongen 1461 patronatsretten til Haddeby kirke til gengæld for sjælemesser for hertug Abel og hans slægt samt for sig selv og sin familie.⁶⁷ Før 1474 havde Christian I ved domkirken oprettet et særligt kapel. Sandsynligvis var det hertil, han i 1477 fik overflyttet den pavelige plenaraflad, som oprindelig - uden særlig succes - havde været bevilget til Helligtrekongers kapel i Roskilde.⁶⁸ Til domkirken i Lund skænkede kongen 1477 en grund til gengæld for bønnetjeneste og en årlig begængelse for sig, sine forfædre, arvinger og efterkommere,⁶⁹ og en måned før sin død, 24. april 1481, annekterede han Nosaby kirke til domprovstiet for at opnå endnu en årtid i domkirken med en tilsvarende adresse.⁷⁰

Hvad angår enkedronning Dorothea, stiftede hun 1487 - kort før sin anden pilgrimsrejse til Rom - et selvstændigt alter i sit kapel ved Roskilde domkirke, viet til Jomfru Maria og Johannes Evangelisten

og benævnt Alle kristne sjæles alter. Dronningens alter var smykket med en tavle, formentlig den »tabula aurea reginæ Dorotheæ«, der kort efter reformationen afleveredes til kongen og måske lader sig identificere med altertavlen fra Thurø (Nationalmuset), prydet med enkedronningens og hendes afdøde gemals portrætter og våbener.⁷¹ Derudover kendes ingen selvstændige domkirkestiftelser fra hendes side. 1495 afregnede Helmold Alverding dog på vegne af hendes yngste søn, hertug Frederik (I), for offerpenge i Slesvig (domkirke) i forbindelse med dronningens ligbegængelse.⁷²

Kongelige stiftelser og donationer til købstads- og landsbykirker

At dømme efter de skriftlige og billedlige overleveringer synes færrest kongelige investeringer i sjælebod direkte knyttet til sognekirkerne i købstæderne og landsbyerne, hvoraf de fleste af de førstnævnte og en del af den sidste gruppe var under kongelig patronats.⁷³ Til et alter, stiftet af Christian I i Vor Frue kirke i Nyborg, tillagde kong Hans Flødstrup og Ulverstrup kirker, hvilket Christian II dog 1517 ombyttede med den nærmere beliggende Avindslev kirke. Hvilke forpligtelser, der knyttedes til Hans' øgning af stiftelsen, er ikke nævnt, men en forbønstjeneste for den kongelige familie turde være en afgjort sag.⁷⁴ Når kong Hans' og dronning Christines våbener pryder en stolegavl i Kolding S. Nikolaj kirke sammen med våbenskjolde for lensmanden på Koldinghus, Oluf Nielsen Rosenkrantz, Ribe domkapitel og biskop Iver Munk samt for Koldings by og muligvis for sognepræsten Niels Petersen, kunne alt dette tolkes som markering af en stiftelse eller særlig velgerning fra kongefamiliens side, af hvilken art den end må have været. Eller måske er dette som antydning ovf. alene et eksempel på en visuel stadfæstelse af en kongelig patronatsret.⁷⁵

Et isoleret vidnesbyrd fra en landsbykirke var kong Hans' donation 1483 af et lille stykke jord til at bygge en præstegård på ved Lunde kirke på Fyn til gengæld for bønner for hans sjæl.⁷⁶ Vidnesbyrd om enten en kongelig stiftelse eller privilegering af Udbyneder kirke i Østjylland eller af en patronatsret kunne endelig være tilstedeværelsen af Christian II's og Elisabeths våbener i vestkappen af skibets 2. og 3. fag, begge omkranset af den gyldne Vlies' orden og dermed tidsfæstet til årene 1519-23.⁷⁷

Kongelige stiftelser og donationer til klostrene

Allerede siden den tidlige middelalder var klostrene i særlig grad genstand for gunstbevisninger ved kongelige donationer og velger-

ninger. Som fremhævet af Thomas Hill med hovedvægt på det 12. århundrede havde en række klostre en særlig status som »Hausklöster« for kongefamilien, dvs. de tjente de kongelige grundlæggere og deres familie som mausolæer, som centrer for varetagelsen af slægtens liturgiske *memoria* ved bønner og messer og ved kulten af familiehelgenerne, samt som bolig og social institution for gamle og svækkede medlemmer. Blandt klostrenes vigtigste opgaver til gengæld for den fyrstelige beskyttelse og privilegering var netop bønnsforpligtelsen.⁷⁸ Dertil kom - for kongefamilien - en ikke mindre attraktiv meddelagtighed i den pågældende klosterordens gode gerninger, understreget eventuelt ved en optagelse i ordenens broderskab.

I næppe mindre omfang end tidligere engagerede kongefamilien sig i senmiddelalderen aktivt i en række munkeordner og medvirkede ved et antal nygrundlæggelser, ligesom de støttede de igangværende reformbestrebelser.⁷⁹ Det skete vel tildels som udtryk for en oprigtig fromhed, som i dronningerne Dorotheas og Christines tilfælde, men bagved lå i lige så høj grad nøgterne, realpolitiske bestrebelse på at styrke kongemagtens indflydelse. For *benediktinerne* vedkommende tog kong Hans og enkedronning Dorothea initiativ til at ophæve det af Christian I nyligt oprettede, verdslige domkapitel ved S. Knudsklostret i Odense, kongeslægtens ældste "huskloster", hvor helbredelser og undere ikke længere fandt sted ved graven for S. Knud, kongefamiliens og nationens vigtigste skytshelgen. Ud over de mere politiske aspekter i rehabiliteringen af S. Knud kunne genoprettelsen af munkeklostret og dermed af munkenes værdifulde bønnetjenester, i sig selv betragtes som en i Guds øjne fortjenstfuld gerning. Samtidig synes navnlig dronning Dorothea at have anskuet handlingen som en form for sjælebod, affødt som den var af bekymring for Christian I's salighed og hans sjæls forløsning fra skærsildens pine.⁸⁰ Hvorvidt dette udløste særlige bønner for kongefamilien, er dog ikke bevidnet. Imidlertid mislykkedes efter alt at dømme et kongeligt forsøg på - med tilsvarende forventninger(?) - at reformere klosteret efter Bursfelderkongregationens regler i 1492.⁸¹

S. Peders kloster ved Næstved (Skovkloster), grundlagt i 1135 af den sjællandske stormand Peder Bodilsen som et »huskloster« for dennes slægt,⁸² nød også fra gammel tid kongefamiliens velvilje, hvilket bl.a. klostrets bevarede dødebøger vidner om. I den yngste opregnes i alt seks konger og to (fire) dronninger, afsluttende med Christian I »i from erindring« og Dorothea, samt Hans og Christine.⁸³ Disse navne blev ligesom de øvrige velgøreres oplæst i klo-

strets kapitelsal, hvor de mindedes ved en fælles forbøn og afsyngelse af hymner.⁸⁴ Klosters gavebog nævner tillige samvittighedsfuldt kong Hans' stadfæstelsesbreve på institutionens privilegier, omend der - som det er påpeget - var et skærende misforhold mellem disse og kongens overholdelse af dem i praksis.⁸⁵ Større donationer til klostret ved Næstved kendes således hverken fra denne eller fra dronning Christine. Det samme gælder for ordenens øvrige klostre, når man ser bort fra dronningens små, milde pengegaver ved messeofringer og almisser.⁸⁶ Christian II's forhold til Skovkloster synes at have været af tilsvarende pragmatisk art. At kongefamiliens *memoria* ikke desto mindre fortsat holdtes i hævd, derom vidnede klosterkirkens senere forsvundne højaltertavle, udført 1520 på abbed Rasmus' påbud og prydet med portrætter af både Christian II og hans farbror, hertug Frederik (I).⁸⁷

Et selvstændigt initiativ, men tilsyneladende ret isoleret, var således dronning Dorotheas testamentariske gave, formidlet gennem hendes eksekutor, Birger Gunnersen, til benediktinernonneklostret i Slesvig og modtaget med kvittering 1496 af klostrets abbedisse, Margareta Smaalthege. Formedelst 50 lybske mark udbad enkedronningen sig en evig årtid med vigilier og sjælemesser på 8. dagen efter S. Martins dag (11. nov.) for sin afdøde gemal og deres to døde børn (Oluf og Knud, *1450 og 1451 og begge vistnok døde før 1455),⁸⁸ dog med den strenge klausul, at hendes to efterladte sønner, Hans og Frederik kunne tage pengene til sig igen, hvis klosteret var efterladende i sine bønforpligtelser.⁸⁹

Over for *cistercienserne*, der i nekrologiet fra Løgum kloster betegnede kong Hans som 'en særlig velynder af vores orden',⁹⁰ ses kongefamilien aktivt at have investeret i sjælemesser ved en række af de klostre, der - omend grundlagt af stormandsslægter eller af biskopper - ligeledes traditionelt nød kongefamiliens beskyttelse: Sorø, Esrum, Vor Frue i Roskilde og Løgum.⁹¹ I Sorø, der rummede de kongelige grave for Christoffer II og hans nærmeste familie, oprettede kong Hans før 1485 et alter, viet Treenigheden, Jomfru Maria, Johannes Døberen og Alle Helgener. I en bekræftelse året efter af klostrets kongelige privilegier præciseredes samtidig de messer, der skulle holdes ved alteret hver af ugens dage året igennem, til benefice både for de levende (kongen selv, hans hustru, børn og "kongelige stæet", samt hans kongelige efterkommere og de døde (Christian I og kongens forfædre)). Efter kong Hans' egen død skulle yderligere holdes årtider med vigilier, almisser og andre barmhjertighedsgerninger for kongen, hans forældre og efterfølgere på

kongetronen.⁹² Alterstiftelsen, der dog ikke kan placeres geografisk i klosterkirken,⁹³ kan muligvis også betragtes i politisk lys som et demonstrativt udtryk for kongens vilje i forbindelse med den aktuelle krise mellem klostret og den stridbare Roskildebisp, Niels Skave.⁹⁴ Enkedronning Dorothea etablerede 1492 sin egen årtidstjeneste ved klosterkirkens højalter, med vigilier hver mandag efter aften-sang og om tirsdagen sjælemesser for hende selv og for hendes to afdøde gemaler, Christoffer og Christian I, for hendes søstersøn, kardinalen af Mantova, faderen, markgreve Hans af Brandenburg, søsteren Barbara, markgrevinde af Mantova samt alle hendes søstre, brødre, børn og forældre til evig tid.⁹⁵ Klosters egen omsorg for vedligeholdelsen af mindet såvel om de kongelige velgørere som om klostrets grundlægger, Absalon og hans slægt, bevidnes af forskellige initiativer under abbed og rigsråd Henrik Christiensen Tornekrands i for 1500'ernes første årtier. Dyrkelsen af kongefamiliens *memoria* kan forekomme så meget desto mere tankevækkende i lyset af de øgede byrder, som både kong Hans og Christian II væltede over på klostret ved siden af privilegierne.⁹⁶

I Esrum kloster, der rummede grave for Erik Menveds to sønner og for dronning Helvig, Valdemar Atterdags gemalinde, stiftede kong Hans i 1489 en daglig sungen messe til evig tid, Gud, Jomfru Maria og Alle Helgener til lov, hæder og ære. Messen knyttedes til Helligkorsalteret midt i kirken og gjaldt kongen selv, dronning Christine, deres børn, forældre og efterkommende konger i Danmark.⁹⁷ Som modydelse inkorporeredes Tikøb kirke i klostrets gods. I sin stadfæstelse af klostrets privilegier 1483 og 1499 understregede kongen yderligere, at dette skete både til gudstjenestens forøgelse og opretholdelse og til forbøn for hans egen, hans husfrues og børns og forfædres og efterkommeres konger af Danmarks sjæles bestands og saligheds skyld. En tilsvarende stadfæstelse med henblik - mere uspecificeret - på forfædre og efterkommende konger i Danmark - kendes fra Christian II's hånd 1514.⁹⁸

Vor Frue kloster i Roskilde, grundlagt o. 1158 og udstyret med en helgengrav (S. Margretes) foran højalteret, begunstigedes ligeledes med kongelige værnebreve og privilegier.⁹⁹ Dronning Dorothea, der med forkærlighed opholdt sig i Roskilde i sin enkestand, skænkede i 1484 100 lybske mark til klostret til gengæld for en evig årtid med messer og vigilier for hende selv, hendes to gemaler, børn og alle kristne menneskers sjæle til lise. Efter dronningens død skulle årtiden, der ellers var fastlagt til Vor Frue Fødselsdag (8. sept.), holdes for hendes sjæl, vel på hendes døds- eller begravelsesdag.¹⁰⁰

For Løgum kloster, der som nævnt ovf. optog kong Hans i sin dødebog med dertil hørende bønnsforpligtelser, kendes ingen særlige gaver fra kongeparret. Derimod skal det nævnes, at klosterkirkens senmiddelalderlige korstole på endevangerne blev prydet med våbnerne for hertugparret Frederik (Frederik I) og Anna af Brandenburg, formentlig som udtryk for en stiftelse af disse inden for tidsrummet 1502-14.¹⁰¹ Derudover kendes enkelte andre donationer til cistercienserne, omend det ikke er bevidnet, hvorvidt disse har udløst særlige forbønstjenester.¹⁰²

Over for *johanniterne*, der af Christian I støttedes med donationen af Köpinge kirke på Øland til det stedlige kloster og med tildelingen af benediktinernonneklostret i Ribe til munkene i byens johanniterkloster, viet S. Nikolaj, kendes ingen særlige sjælestiftelser fra hverken kong Hans eller dronning Christine udover de vanlige privilegiestadfæstelser. Hertil kom dronningens gavmilde pengegaver for messer, såvel i Antvorskov som i Odense S. Hans.¹⁰³ I sin henvendelse 15-årige enkestand lod dronning Dorothea i 1484 indstifte en særlig torsdagsmesse af Guds legeme for sig og sin afdøde gemal ved det midterste alter i det nye kapel på Antvorskov klosterkirkes sydside. Ved messen skulle synges en særlig lovsang, benævnt »Melchisedech«, og ved ordene »O Jhesu« i lovsangen skulle præsten hver gang »tee Guds legeme med monstrancio« (vel fremvise hostien) for den nærværende almue. Ligeledes ønskede dronningen en årlig årtid onsdag efter midfastesøndag for kongeparret, deres forældres og børns sjæle.¹⁰⁴

I forbindelse med *augustinerordenen* synes kong Hans - over for Tvilum kloster i Østjylland i det mindste - at have hævdet en bortforleningsret, omend næppe en egentlig patronatsret, sådan som Christian I synes at have gjort krav på ved klostene i Dalby og Vestervig.¹⁰⁵ I Æbelholt kloster, centrum for kulten af S. Vilhelm, stiftede Hans - uvist præcis hvornår - et alter for Maria, Johannes evangelisten, Johannes Døberen og S. Georg, og opnåede 1492 pavelig aflad for besøg hertil på fire bestemte dage om året (Kristi himmelfart, Marias himmelfart samt på Johannes Døberens og abbed Vilhelms festdage).¹⁰⁶ 1506 kvitterede abbeden yderligere for 1000 lybske mark, en klækkelig donation, til gengæld for den gudstjeneste, klostret havde lovet at holde for kongens og hans forældres sjæle.¹⁰⁷ Også i klostret i Dalby skal abbed Henrik 1507(?) have afgivet løfte om en evig sunget messe for kongen.¹⁰⁸

Kong Hans' forældre ses kun en enkelt gang at have betænkt augustinerklostre, således i 1472, da dronning Dorothea af prior Albert

og konventet ved augustinerkorherreklostret i Segeberg til gengæld for velgerninger fik løfte på 4 årtider for dronningens afdøde slægtninge, deriblandt for dronningens egen afdøde søn og datter (sic), for hertug Adolf af Slesvig, Christian I's morbror og endelig for kongeparret selv efter deres død. Endvidere forpligtigede klostret sig til at gøre parret meddelagtig i deres gode gerninger, såvel i livet som i døden.¹⁰⁹

Om baggrunden for dronning Dorotheas sjælestiftelse i 1492 af et ikke ringe beløb (500 mark) til det norske Dragsmark kloster i Baa-hus len, der som datterkloster af Børglum tilhørte den reformerede augustinerorden, *præmonstratenserne*, kan man kun gisne.¹¹⁰ Klostret var antagelig en kongelig stiftelse, oprettet eller begunstiget af den norske konge Magnus Håkonsen og hans gemalinde, dronning Margareta.¹¹¹ Klostrets abbed Thorer, der 1480 deltog i hertug Christian (Christian II's) hylding i København,¹¹² kan ved denne lejlighed have vundet dronningens gunst. I hvert fald er det ham, der sammen med det menige konvent 1492 underskrev forpligtelsesbrevet til Dorothea om afholdelse af en sjælemesse for hendes to gemaler og forældre samt for alle kristnes sjæle med en årtid hver tamperdag om året (dvs. fire gange om året), en (ugentlig) fredagsmesse af Det hellige Kors, en lørdagsmesse for Maria Bebudelse samt en søndagsmesse for Treenigheden. Bevillingen var dog bundet i et gælds-brev i Henrik Krummediges besiddelse, og endnu 30 år efter stiftelsen havde Christian II stadig problemer med at få gaven indfriet.

Birgittinerordenen, der støttedes så varmt af både dronning Margrete, Erik af Pommern og dronning Philippa samt af Christoffer af Bayern, havde også de efterfølgende kongepars gunst, selvom dette i første række især manifesterede sig gennem stadfæstelser af privilegier.¹¹³ Christian I privilegerede således som ovf. nævnt i 1455 Mariboklostret til gengæld for klostersamfundets forbøn for sig selv, sin husfrue, begge sine børn, forældre og Danmarks rige.¹¹⁴ Forinden, i 1451, havde dronning Dorothea fået løfte på en årlig og en daglig begængelse for sig selv.¹¹⁵ Erik af Pommerns overdådige sjælestiftelse til fordel for sig selv og dronning Philippa, deres efterkommere, hoffolk og rådgivere i Vadstena kirke søgte Christian I dog i 1461 at ændre og optog en del af gavesummen på 1100 svære engelske nobler som tvangslån, idet han hævdede, at han ville sørge for gudstjenestens opretholdelse på anden vis.¹¹⁶

Fra kong Hans' tid hidrører sandsynligvis et broderskabsbrev fra klostret i Vadstena, der lovede »myn herres nade oc myn frwes nade

oc theres børn« meddelagtighed i ordenens gode gerninger¹¹⁷ - en viderefølgelse af de rettigheder, der blev både dronningerne Margrete og Philippa til del som »sorores ab extra« ved Vadstenaklosteret. De sidstnævnte fik således tilladelse til både at bo i klosteret uden formelt af have aflagt klosterløfte og til at blive begravet i ordensdragten.¹¹⁸ Selv besøgte dronning Christine Vadstena kloster i 1499 og 1502-03, senest under sit svenske fangenskab, mens hun i følge sine regnskaber i 1500 og 1506 opholdt sig i Maribo, hvor hun bl.a. var gudmoder til en jomfru, der blev indviet i klosteret.¹¹⁹

Antoniterordenen, som først sent kom til Danmark, begunstigedes af både Christian I og Hans, ikke mindst med henblik på bønnsforpligtelser. Ordenens moderkloster i Mårkær i Angel skænkede i 1463 Christian I indulgensbrev på alle klosterordenens egenskaber og meddelagtighed i deres gerninger, og kongeparrets aktier blev næppe ringere ved grundlæggelsen 1470 af et datterkloster i Præstø, hvortil kongen skænkede sin og kronens kirke i købstaden.¹²⁰ 1483 donerede dronning Dorothea 300 rhinske gylden til Maarkær kloster, der til gengæld skulle afholde »ene ewige memorien« om året på fjerde tamperdag før jul (13. dec.) med vigilier og ni lektier samt med sjælemesse i hjøkkoret til sjælssalighed for alle døde og for dem, »dar ere gnade des vór van uns begerende is«. I dette tilfælde gjaldt det som vanligt dronningens afdøde ægtemænd, hendes forældre, søster Barbara i Mantova samt forældre, øvrige søskende og børn. En særlig tilføjelse var kollekten »Miserere domine Ihesu Criste« for alle arme sjæle, der ellers ikke bedes for.¹²¹ Året efter, 1484, føjede Hans og hans yngre broder, hertug Frederik (I) et beskærmelsesbrev til med forpligtigelse til Mårkærklosteret om bøn for dem selv, »vor Husfrue og »barn«, vor fader, kong Cristiern og andre konger i Danmarck«. ¹²² Selv stiftede Hans i 1504 en særlig årtid i Præstøklosteret til gengæld for forbøn for sig selv, hustru, børn og forældre. Som modydelse annekteredes kirken i Beldringe til klosteret.¹²³ Byggearbejder i klosterkirkens søndre sideskib, der formelt synes at tilhøre 1500'ernes begyndelse, kan måske også sættes i forbindelse med denne stiftelse.¹²⁴

Blandt velgørende institutioner, der kunne stå under såvel verdslig som gejstlig overhøjhed, indtog *helligåndshusene* en særlig plads. Som mål for kongelig velgørenhed under kong Hans til gengæld for sjælemesser kan dog alene nævnes Helligåndshuset i Nykøbing Falster, der af kongen 1486 modtog Idestrup kirke som modydelse for messer for hans afdøde fader, Christian I og for kongelige familie i almindelighed.¹²⁵ Kongen forbeholdt sig dog patronatsretten til beg-

ge kirker. En trefløjet nederlandsk altertavle, der 1823 fra Helligåndshuset overførtes til Oldsagscommissionen, rummer en fremstilling af Helligtrekongers tilbedelse med skjulte portrætter, muligvis af Hans og Christian I. Altertavlen, som stilistisk må dateres til 1500'ernes første årtier, er naturligt blevet knyttet sammen med den ovennævnte stiftelse (eller til en stadfæstelse heraf under sønnen og efterfølgeren), men kunne dog også - som foreslået - hidrøre fra en helt anden kirke, måske slotskapellet i Nykøbing.¹²⁶

Den særlige gruppe af spedalskhedshospitaler, efter 1350 oftest benævnt *S. Jørgensgårde*, betænkes af en bred gruppe af befolkningen, for kongens vedkommende med privilegier og godsdonationer. I forbindelse med gaver, udtrykkeligt knyttet sammen med forventninger om sjælemesser, skal nævnes kong Hans' donation af Mårslet og Viby kirker til spedalskhedshospitalet, S. Karens gård i Århus. Gaven stadfæstedes 1514-15 af Christian II.¹²⁷ Hvorvidt kongens gave 1502 af Torsted kirke til S. Jørgensgården ved Horsens var forbundet med tilsvarende forpligtelser, vides dog ikke.¹²⁸

Den sydfranske *helligåndsorden*, der først indførtes i Danmark henimod midten af 1400'erne, støttedes aktivt af både kong Hans og hans fader, Christian I. Sidstnævnte begunstigede ved flere lejligheder ordenens første kloster i Danmark, Helligåndsklostret i Ålborg, som modtog både jordegods og patronatsretten over Skagens S. Laurentiuskirke til gengæld for sjælemesser.¹²⁹ Endvidere stiftede han to klostre for ordenen, dels i København (o. 1469, med beskærmelsesbrev 1472 og pavelig stadfæstelse 1474) og i Malmø (1480).¹³⁰

Som velgører for helligåndsordenen blev Hans sammen med sin dronning og tronfølgeren, prins Christian i tidsrummet o. 1489-1503 indskrevet i ordenens broderskabsbog med tilladelse til frit valg af skriftefader, der kunne give dem absolution en gang i livet og i dødsøjeblikket.¹³¹ Over for Ålborgklostret videreførte kongen sin faders velgerninger, kulminerende med den ovf. (s.11) nævnte donation på dødslejet 1513 af byens S. Jørgensgård. En tilsvarende gavmildhed demonstrerede han allerede 1484 eller 1485 i forbindelse med det under Ålborgklostret nystiftede Helligåndskloster i Randers, der af kongen modtog S. Mortens kirke i Randers til gengæld for ugentlige messer for hans egen og hans forældres sjæle.¹³² En kalkmalet indskrift under rigsvåbenet på hvælvet i søndre korsarm fremhæver kongen som den, »der fra første færd grundlagde dette sted« (qui fundavit primo istu(m) locu(m)) og nævner hans dødsår 1513.¹³³ Våbenskjolde for en række jyske adelsmænd, Jens Nielsen

(Munk) til Restrup, Oluf Friis, lensmand til Kalø og Otte Philipsen Bøistrup til Tvedegaard sekunderer kongens våben i de tre øvrige hvælvfag som vidnesbyrd om, at de i lighed med kongen specielt havde beneficeret denne del af kirken eller måske snarere kirken i almindelighed. Et særligt alter i søndre korsarm, der i højde og hvælvform skiller sig ud fra den øvrige bygning, kan have været centrum for de førømtalte sjælemesser, både for kongen og måske også for de øvrige anførte velgørere. Kongens navn var endvidere anført i en nu forsvunden indskrift, der fremhævede »billedet i ko-ret« (imago chori), antagelig altertavlen, som prior Jens (Matthiessen) 1500 lod indvie til Skaberen under Hans' regeringstid, biskop Niels Clausens' embedsperiode i Århus og med sin foresattes billigelse.¹³⁴ Tavlen, hvis midtfelt smykkedes med Nåde stolen, udviser dog ingen særlig forbindelse med kongens sjælestiftelse. Ej heller den tematisk nært beslægtede altertavle fra 1511 i Helligåndsklostret i Fåborg (Nationalmuseet), der på et uvist tidspunkt i kong Hans' regeringstid blev begunstiget, denne gang med gods i Nyborg len til gengæld for en evig gudstjeneste for kongen.¹³⁵ 1520 stiftede Christian II yderligere, som anført ovf. (s.), to årlige begælinger for sine forældre både hertil og til klostret i Malmø.

Derimod er det påfaldende, at kong Hans ikke på nogen særlig måde synes at have betænkt sin faders stiftelser, klostrene i Malmø og København. Kun sidstnævnte modtog mindre pengegaver af dronning Christine, bl.a. i forbindelse med ligbegælingen for lensmanden på Ørebro, Jens Falster.¹³⁶ I modsætning til sin søn og svigerdatter markerede enkedronning Dorothea sig dog kort før sin død, 8. sept. 1495 med en storstilet stiftelse til det københavnske kloster. Stiftelsen, hvis økonomiske grundlag udgjordes af en donation på ialt 8 gårde m.m., var øremærket til to formål, til oprettelsen af ialt 12 senge til fattige og syge samt til fejringen af en række årtider for Christoffer af Bayern (Helligtrekongers aften (5. eller 6. januar, kongens dødsdag)), for Christian I, der var død 21. maj (S. Eriks dag (18. maj) eller »der hoss«) samt for begge deres børn, forældre, fader og moder og disses to børn, hendes kære søskende, foruden alle kristne sjæle. Yderligere fastlagdes en begængelse ved messer og vigilier på den dag eller deromkring, »Gudh forscreffne wor kiære nadighe frwe drotning Dorothea aff thenne werden kallendis vorder« for denne, de førnævnte fyrster, børn og søskende. Sidst, men ikke mindst skulle hver broder og præst i klostret en gang om året, når han lystede, holde en messe og en vigilie for de fyrstelige og alle

kristnes sjæle.¹³⁷

Karmeliterordenen støttedes fra første færd varmt af kongehuset, tidligst af Erik af Pommern, senere også af Christian I, der 1462 var delagtig i, omend ikke *fundator*, for klostret i Sæby, mens dronning Dorothea o.1450 skal have grundlagt klostret i Ørebro.¹³⁸ Før 1486 stiftede kong Hans et kloster i Sölvesborg og skænkede hertil den stedlige bykirke.¹³⁹ Omfanget og karakteren af kongens medvirken ved stiftelsen af klostret i Assens i begyndelsen af 1500'erne, står ikke klart. Dog vides han at have deltaget i forhandlingerne omkring opførelse af et nyt hospital for ordensmedlemmerne, der lå umiddelbart under klostret i Helsingør.¹⁴⁰ Dette, der var stiftet af Erik af Pommern 1430, blev under kong Hans' regeringstid yderligere begunstiget af to magtfulde personer, som stod kongehuset nær, dronning Dorotheas hofmester, Johan Oxe og rigshofmesteren Poul Laxmand.¹⁴¹

Efter sit dramatiske endeligt fandt også sidstnævnte sin grav her i lighed med Christian II's elskerinde, Dyveke, død 21. sept. 1517.¹⁴² Uden at være nævnt med navn omfattedes også hun i princippet af den store gudstjenestestiftelse, som Christian II etablerede her i december samme år til gavn for sin bedstefar og far, Christian I og Hans, for tidligere og efterkommende konger i Danmark samt for alle kristne sjæle. Tjenesten omfattede ugemesser, foruden en årtid hver tamperonsdag, dvs. fire gange om året, for de ovennævnte, beslægtet med de gudstjenester, hans bedstemor, dronning Dorothea havde stiftet ved Dragsmark kloster og hans far, kong Hans i Roskilde Helligtrekongers kapel (jfr. ovf.).¹⁴³ Modydelsen var donationen af S. Jørgens gård, hospital og kapel i København. Det er nærliggende at knytte tilstedeværelsen af den store Dommedagsaltertavle (nu i Nationalmuseet) med Christian II's og dronning Elisabeths portrætter sammen med denne kongelige stiftelse frem for - som tidligere antaget - at datere tavlen allerede til 1514-15 og sætte den i relation til en ikke dokumenteret ældre stiftelse.¹⁴⁴ Tavlen, der viser kongeparret uden deres førstefødte, prins Hans (*1518) og før kongen modtog den gyldne Vlies' orden 1519, er tidligst omtalt i klostret 1532.¹⁴⁵

Om kongefamiliens støtte til *dominikanerordenen* i senmiddelalderen er kun lidt oplyst.¹⁴⁶ Kongelige sjælestiftelser synes ikke at kunne påvises fra kong Hans' regeringstid, bort set fra dronningens offergaver til sortebrødrene i Vejle, Slesvig og Odense, sidstnævnte udtrykkeligt i 1521 angivet som betaling for ligbegængelser.¹⁴⁷ Et tidligere eksempel er dronning Dorotheas sjælestiftelse til Vor Frue

dominikanerkloster i Holbæk, hvor en evig daglig messe for dronningen efter det vanlige ugeskema blev oprettet allerede 1456 til gengæld for en gave på 100 lybske mark, kalk, bog, en messerede og et alterklæde samt en gård i Holbæk.¹⁴⁸

Over for disse isolerede vidnesbyrd fremtræder den kongelige velvilje over for *franciskanerne*, så overvældende, at Peder Olsens franciskanerkrønike, der med særlig omhu fremhævede de kongelige initiativer ved grundlæggelsen og reformeringen af ordenens klostre, måtte benytte superlativer, da navnlig dronningerne Dorothea og Christines indsats skulle beskrives. Den førstnævnte stod »som en enestående beskytter af de observante mindrebrødre og som en ganske særlig fremmer af deres regulære levevis«, mens dronning Christine var udstyret med »en så stor kærlighed, velvilje, gavmildhed og nåde« over for ordenen, at det ikke kunne udsiges med ord af nogen, »selvom han havde Homers og (Vergil) Maros veltalenhed«. ¹⁴⁹ Om dronning Christines gavmildhed, ikke bare mod franciskanerordenen, fortæller også hendes nu forsvundne epitafium: »I-det hun øgede gudstjenesten med betydelige gaver, (skænkede hun) præster, fremragende munke, alle bundne ved ordenen til Christus, jordegods«. I særlig grad begunstigede hun dog i følge epitafiet ”brødrene til Franciscus” hvem hun »elskede med iver af sit moderhjertes dyb som en moder sønnerne af sit legemes rene moderliv«. ¹⁵⁰ Som en understregning af dette valgte hun i følge epitafiet at lade sig begrave i franciskanerdragt - et i middelalderen velkendt ydmyghedstopos. ¹⁵¹ Peder Olsen hævdede i øvrigt, at dronningen, hvis ikke døden var trådt hindrende i vejen for dette forsæt, faktisk havde ønsket at anlægge ordensdragten for at indtræde i sit nystiftede Clara-kloster i Odense. ¹⁵²

Talende vidnesbyrd om franciskanerordenens anerkendelse af kongefamiliens indsats, vel parret med en forventning om fortsat værdifuld støtte, er desuden Christian II's og hans (unavngivne) dronnings broderskabsbrev, udstedt i juli 1513 som en bekræftelse på kongeparrets meddelagtighed i »alle de goder, nemlig messer, bønner, andagter, tidebønner, forbønner, meditationer, faste, afholdenhed, bodsøvelser, arbejde og øvrige gode gerninger«, som gøres af ordenens brødre og søstre. ¹⁵³

Med støtte fra Christian I gennemførtes observansen tidligst - 1469 - i Odenseklostret, hvortil kongen fra gammel tid hævdede sin patronatsret, efterfulgt i 1472-73 og 1473/1477 af klostrene i Svendborg og Nysted. ¹⁵⁴ Kong Hans tog over, hvor faderen slap - omend efter et kort intermezzo. I 1484 og 1487 reformeredes klostrene i

København og Malmø, hvortil i 1489 føjedes Roskildeklostret, ikke mindst efter udtrykkeligt ønske fra enkedronningen, der fastslog, at hun agtede at tilbringe sine sidste dage i denne by og nyde godt af observanternes forbønner.¹⁵⁵ I de følgende år føjedes endnu flere til, således at tallet af observante klostre for året 1506 skal have talt i alt 19.¹⁵⁶ De sidste reformeringer genoptoges dog først efter det store generalkapitel i Rom 1517.

Til den kongelige støtte bag reformerne kom regulære nye stiftelser og donationer. 1482 fik vikaren for franciskanerobservansen i provinsen Dacia tilladelse til at anlægge tre nye klostre.¹⁵⁷ I videreførelse heraf grundlagde eller begunstigede kongefamilien personligt inden for de næste årtier klostrene i Køge, Malmø, Halmstad, København, Husum, Torkø og Odense. Tidligst indrettedes Køgeklostret i en ejendom, skænket 1484 af kongen.¹⁵⁸ Den pavelige stadfæstelse af grundlæggelsen fremhæver dog i 1488 særligt dronning Dorothea, som af egne midler havde ladet klostret opbygge samt forsyne med kalke, bøger, messeklæder og andet tilbehør. Endvidere opnåede enkedronningen en pavelig plenaraflad for alle besøg til klosterkirken søndag lætare (4. søndag i fasten) for et tidsrum af 10 år.¹⁵⁹ Det netop reformerede Malmøklostret installeredes 1488-89 i en nyopført bygning på en grund, skænket før 1487 af kongen.¹⁶⁰ Klostret i Halmstad, der ifølge Peder Olsens krønike blev grundlagt 1494, er antagelig også stiftet af kong Hans, selvom dette påfaldende nok ikke nævnes i franciskanerhistorien.¹⁶¹ Dronning Christine besøgte 1503 (1504?) klostret på hjemrejsen fra sit svenske fangenskab og skænkede i den forbindelse en kostbar sølvtavle, dog med den klausul, at den skulle sælges til fordel for klostrets bygninger.¹⁶² Husum kloster, stiftet samme år som Halmstadklostret, havde formodentlig hertug Frederik (I) som stifter, omend Peder Olsen heller ikke i dette tilfælde anfører dette,¹⁶³ mens Torkø kloster i Blekinge, der før 1489 stiftedes af adelsmanden Ture Turesen Bjelke, af kongen modtog øen Helgeø som en værdifuld udvidelse af området.¹⁶⁴

Efter ansøgning fra kong Hans og dronning Christine opnåedes 1497 pavelig tilladelse til oprettelse af et S. Clara nonnekloster, der placeredes på en grund, tilhørende Københavns slot og dermed kongen.¹⁶⁵ Dronningen medvirkede i særlig grad ved klostrets opførelse og indretning, dels med store pengegaver, måtter og brændevad, dels med inventar.¹⁶⁶ 1501, 1504 og 1506 opnåede hun pavelig tilladelse til at rekvirere relikvier, bl.a. af de 10.000 riddere og de 11.000 jomfruer fra Rom og Køln, og for at fremme tilstrømningen

til klosterkirken fik hun sidstnævnte år knyttet en særlig pavelig af-
lad hertil ved besøg på en række festdage.¹⁶⁷ Som en naturlig konse-
kvens af kongeparrets indsats modtog de 1506 pavelig stadfæstelse
på deres patronatsret.¹⁶⁸

Umiddelbart før sin død grundlagde dronningen endnu et Claraklo-
ster i Odense. Pavens bevilling af 15. (25.) februar 1519 præcisere-
de klostrets placering i et hus, som Christian II ejede, samt stadfæ-
stede dets indretning med kirke, klokketårn, spise- og sovesale m.m.
Alt skulle bekostes af dronningen. Ydermere fik hun selv tilladelse
til at vælge klostrets navn. Nonnerne skulle som i København følge
ordenens strenge første regel og dermed ikke - som dronningen hav-
de ønsket det - et regelsæt, hun selv og nogle hjælpere havde udar-
bejdet. Dog opnåede hun den gunst for sig og sine kvindelige efter-
følgere på tronen, at rigets dronning med sine døtre og et lille følge
måtte besøge det ellers strengt aflukkede kloster.¹⁶⁹ Den officielle
grundlæggelse af klostret, der fik til huse i eller ved dronningens
private residens i byen, skete ifølge Peder Olsen 1521, mens non-
nernes indførsel foregik på apostlen og evangelisten S. Matthæus'
dag (21. september) 1522. Om klostrets bygning og udstyr i øvrigt
vides intet, bortset fra hvad der i hofholdningsregnskaberne nævnes
om byggearbejder ved ejendommen i årene 1506-11 endnu i sin op-
rindelige status som kongelig residens.¹⁷⁰

Kongelige donationer til landets øvrige gråbrødrekløstre flød i dis-
se år rigeligt, omend bevidnet i første række fra dronning Christines
kasse, ikke bare til fødevarer og andre materielle behov, men også
til messer og inventar (bla. to kalke til Koldingklostret).¹⁷¹ Dertil
kommer - ikke at forglemme - Halmstادتavlen samt det rige inventar
og byggearbejderne i Odenseklostret, som nævnt ovf. En særlig be-
gunstigelse var dronningens donation af relikvier såvel til det nystif-
tede Clarakloster i København, som til Gråbrødre kloster i Roskilde,
som i 1519 modtog i alt 22 relikvier, deriblandt et tøjstykke, gen-
nemvædet med Kristi blod samt et stykke af den sten, der lå under
Frelserens hoved i krybben.¹⁷² Dronningen havde yderligere 1505
fået tilladelse til at skaffe sig bl.a. relikvier af Kristi tornekrone og
kors, og måske kan det sidstnævnte have været identisk med de to
små træstumper, som fandtes i et relikviegemme i Odenseklostrets
store sengotiske triumfkrucifiks.¹⁷³

Når man ser bort fra de omfattende gudstjenesteydelser, der indi-
rette må formodes i betragtning af kongefamiliens store velgernin-
ger over for franciskanerne som både *fundatores* og *benefactores*,
kendes ingen egentlige sjælemessestiftelser fra kong Hans og dron-

ning Christine. Et isoleret eksempel er således dronningens donation på 12 rhinske gylden til Flensborgklostret for anniversarier - uvist dog for hvem - i april 1504.¹⁷⁴ Hendes svigermoder, dronning Dorothea havde dog allerede 1460 skænket 200 lybske mark tillige med kalk, bog, messerede, alterklæder og andre redskaber til alteret til Gråbrødrekloster i København til gengæld for en evig daglig messe for dronningens og hendes efterkommere efter det velkendte ugemønster.¹⁷⁵ I periferien af kongelige sjælestiftelser skal endelig nævnes dronningens svigerinde, hertuginde Anna, der i sit testamente 1514 skænkede 100 lybske mark for to årtider i Gråbrødre kloster i Tønder, udbetalt 3 uger efter hendes død af hendes efterladte gemal, hertug Frederik (I) med den klausul, at denne holdtes dels på hertugindens dødsdag (3. maj), dels i adventstiden. Hertugindens navn skulle indføres i klostrets dødebog, og munkene forpligtigedes yderligere til hver søndag at bede for hendes sjæl.¹⁷⁶

Sammenfatning

I oversigten over kong Hans' og dronning Christines kirkelige initiativer med særligt henblik på sikringen af kongefamiliens sjælefredelse, tegner der sig et omrids af visse mønstre m.h.t. hvilke kirker, institutioner eller munkeordner, der begunstigedes. Fremhævelsen af domkirkerne (navnlig Roskilde og Lund) forekommer naturligt, ikke mindst som en manifestation af kongemagtens øgede indflydelse i senmiddelalderen inden for kapitlerne.¹⁷⁷ Ønsket om at varetage det liturgiske *memoria* inden for en række af de kirker eller klostre, hvor tidligere konger eller dronninger lå begravet, eller hvor særlige nationale helgener dyrkedes, kan medvirke til at forklare opmærksomheden omkring Sorø, Esrum, Roskilde Vor Frue og Æbelholt, foruden domkirken i Roskilde. Påfaldende nok synes kong Hans og dronning Christine dog ikke specielt - bortset fra privilegiestadfæstelser - at have betænkt den gamle kongenekropol, Ringsted, ligesom parret tilsyneladende heller ikke knyttede særlige sjælestiftelser til S. Knuds kirke i Odense ud over messer ved S. Knuds alteret (som nævnt ovf.) og fromme offergaver til helgenkongens relikvier på hans festdage.¹⁷⁸ Det ambitiøse oplæg til varetagelsen af en særlig mindegudstjeneste for unionens konger og dronninger, som Erik af Pommern havde lagt an til i Vadstena og Kalmar, foruden enkelte andre større kirker, blev som nævnt ikke fulgt op af de senere monarker. Generelt gælder det således for kongefamilien som for andre store stiftere, at de spredte deres donationer over flere kirker og klostre.¹⁷⁹ For kongeparret betød det, at forbønstjenester under alle om-

stændigheder var sikrede både hos benediktinerne (Næstved), cistercienserne (Løgum, Sorø, Esrum), augustinerne (Æbelholt), antonitterne (Maarkær, Præstø), helligåndsordenen (Ålborg, Fåborg), i S. Jørgensgården i Ålborg, S. Karens kirke i Århus samt i Helligånds-huset i Nykøbing Falster, hvortil kom messer i Lunde kirker. Hos gråbrødrene i Slesvig var som anført betalt for en enkelt begængelse, men derudover turde en omfattende forbønstjeneste i øvrigt forventes ved franciskanernes øvrige kongeligt begunstigede klostre, i særlig grad - indlysende nok - ved parrets gravkirke i Odense. Et tilsvarende mønster for spredning kan registreres hos specielt dronning Dorothea, der særskilt tegnede sig for mindst 11 stiftelser, fordelt på omtrent lige så mange modtagere (foruden til Roskilde domkirke, til benediktinernonnerne i Slesvig, cistercienserne i Løgum, Sorø og Roskilde Vor Frue, til johannitterne i Antvorskov, augustinerne i Segeberg, præmonstratenserne i Dragsmark, antonitterne i Maarkær, helligåndsordenen i København samt dominikanerne i Holbæk).

Skal der dannes et overblik over omfanget af de konkrete gudstjenesteydelser, varetaget for kong Hans og dronning Christine, ud fra de skriftligt bevidnede eksempler og fra regnet de eksempler, hvor tilstedeværelsen af kirkeinventar eller kalkmaleriudsmykninger med kongeligt våben, navnetræk eller portræt indirekte lader formode tilstedeværelsen af en stiftelse, kan opregnes daglige messer (Roskilde, Sorø, Esrum, samt muligvis Æbelholt, Ålborg og Fåborg), ugemesser på bestemte dage (Lund, Ålborg og Randers) samt årtider (Sorø, Præstø, Ålborg og Flensborg). Uvis er karakteren af gudstjenesteydelsen i Nykøbing, S. Karen, Århus, Nyborg Vor Frue og i Lunde kirke. Udfører man en enkel kalkulation - hvilket i sig selv må tages med alle mulige forbehold i betragtning af materialets mangelfulde karakter - fremførtes bønner for de kongeliges sjæle ved mindst 1500 årlige messer eller snarere ca. 2700 messer, hvortil kom de ubekendte gudstjenesteydelser til gengæld for privilegier m. m.

Umiddelbart synes denne akkumulering af forbønner som en - med P. G. Lindhardts rammende ord - »vældig "kultisk massepræstation"«, »et evindeligt maleri på bønnemøllen, for nogle vel til opbyggelse, for andre til sløvende fordummelse«.¹⁸⁰ Sammenlignet med andre eksempler på fyrstelige eller adelige messestiftelser i senmiddelalderen forekommer det ovennævnte tal, som vel at mærke ikke indregner de i kongeparrets ukendte testamenter fastlagte bestemmelser, i virkeligheden yderst beskedent. Allerede i 1300'rne kunne

f.eks. en mindre lokalfyrste i Sydfrankring i sit testamente udbede sig 25.000 messer for sin sjælefred, og eksemplet er som påvist af bl.a. Jacques Chiffolleau langt fra isoleret.¹⁸¹ Kejser Frederik III (+1493) mindedes med ca. 30.000 sjælemesser,¹⁸² mens kurfyrste Frederik den Vise, dronning Christines bror, årligt blot i sin gravkirke, Allehelgenskirken ved slottet i Wittenberg, lod afholde mere end 9000 messer for sig selv og sin slægt, vel at mærke før sin overgang til lutherdommen.¹⁸³ Ekstremer turde dog være stiftelserne for Witelshuberhertugen Ludvig den Skæggede af Bayern i Liebfrauenkirche i Ingolstadt. Inden for tidsrummet 1429 (da hertugen udvalgte sin grav her) - 1438 stiftedes, foruden fire allerede eksisterende messer, otte evige messer, holdt af et tilsvarende antal kapellaner og kordrenge, ligesom han lod engagere 16 sangere, en organist og en sangskolemester samt oprettede 15 forbønsprebender. 1441 udvidedes stiftelsen til 25 daglige messer, mens staben øgedes med 1000 bønnsforpligtede fattige, der dagligt hver især skulle bede 206 Pater-nostre og Avemariaer og desuden bivåne tre daglige messer og forbønstjenester ved stifterens grav.¹⁸⁴ Af samme eksorbitante karakter var de aktiviteter, som den franske konge, Ludvig XI iværksatte, på kortere sigt for en snarlig helbredelse fra sin sygdom og med et fjernere mål for øje - for sin sjæls frelse. På et enkelt år (1482-83) skal denne have spenderet mere end 700.000 francs (livres tournois), ikke bare på messer, men på kirkelige donationer i bred almindelighed. Hvor uhyrlig denne sum end kan forekomme, skal det dog tilføjes, at den reelt udgjorde mindre end 15 % af kronens årlige skatteindtægter.¹⁸⁵ Bag de omfattende liturgiske ydelser for fyrstelige og højtstående gejstlige stiftere har vel også ligget den enkle bevægrund, at den økonomisk og socialt bedst begunstigede, der samtidig havde ansvaret for sine undergivne, burde yde proportionelt mere i forhold til den jævne kirkegænger.¹⁸⁶

Hvad angår selve karakteren af kong Hans' og dronning Christines liturgiske stiftelser, adskiller denne sig tilsyneladende ikke fra normen for samtidens adelige stiftelser, hvor messetjenester prioriteredes højere end årtider.¹⁸⁷ Og der er intet, der på nogen måde tåler sammenligning med de ekstraordinære gudstjenester, som kendes fra kongens forgængere. Nævnt ovf. er allerede Erik af Pommerns initiativer i Vadstena og en række andre større kirker, hvor der afholdtes gudstjenester med omfattende psalterlæsninger og processioner, bl.a. under medvirken af en særlig stab af kapellaner ('kongens klerke'), der ikklædt en speciel dragt, en gylden rykkelin, prydet med et rødt kors, døgnet rundt celebrerede mindegudstjene-

sterne. Det gælder desuden den særlige kirkefest, som kongen lod afholde i juli 1413 i Roskilde i forbindelse med dronning Margretes gravlæggelse, hvor sjælemesser forrettedes ved alle domkirkens 50 altre i tre dage, både for dronningens sjæl og for en række af kongens og dronning Philippas afdøde slægtninge. Messehandlingerne ledsagedes af regn af rige offergaver, både i form af penge og inventar til de enkelte altre samt af almisser til de fattige.¹⁸⁸ I samme åndedrag fortjener også Christian I's storslåede anlagte højtid i Roskilde Helligtrekongerskapel at blive nævnt. Her var i henhold til fundatsen 1464 fastlagt daglige sungne messer med kollekter ved kapellets tre altre, der 1487 suppleredes med tjenester ved Dorotheas og Hans' altre, daglig sang af Vor Frue tider, både i højkoret og kapellet, samt ialt fire årtider med almisser, såvel i kapel som ved domkirkens højalter. Dertil kom de lejlighedsvis begængelser i højkoret for afdøde medlemmer af kongens broderskab, hvor der også skulle bedes for kongen, hans hustru og børn.¹⁸⁹

Ærkebiskop Birger Gunnersens stiftelse i Lund 1512 (1519), der som nævnt inddrog kong Hans' egen, får dog næsten den kongelige gudstjeneste til at blegne. Her omtales daglige celebrationer ved stiftelsens tre præster af Jomfru Marias tider og vigilier, afvekslende med processioner og sjælemesser, både ved kryptens altre og ved højaltret i koret. Dertil kom andre processioner og afsyngelse af antifoner af alle domkirkens prælater og kanniker på søn- og højtidsdage ved ærkebispens grav, alt kulminerende med fire årlige årtider for afdøde med deltagelse af hele domkirkens vældige præsteskab.¹⁹⁰

Alene af den årsag kan man kun beklage det manglende kendskab til, hvorledes dronning Christine og gråbrødrene i Odense havde forestillet sig, at det liturgiske *memoria* for kongefamilien skulle markeres. At dronningen alene gennem det overdådigt udstyrede gravkor havde sikret sig imod glemsel, turde dog at være indlysende nok. Samtidig må indretningen af 48 nye korstole - et antal svarende til status i Roskilde domkirke - tolkes som udtryk for, at en omfattende messetjeneste var planlagt. Og bag nakkerne på det celebrerende præsteskab samt på korsranken repeteredes yderligere i 72 farvestrålende, udskårne våbenskjolde hele kongeparrets genealogi i fire led, relevant både for opregningen af de afdøde forfædre, der skulle mindes i forbønnerne, men sandelig i lige så høj grad en demonstration af optagetheden af det sociale eller politiske *memoria* - dyrkelsen af dynastiet og den kongelige magtstatus. Præsten Jakob von Wimpfeling, hofprædikant for kejser Maximilian, gav netop ud-

tryk for den ligeværdige betydning af disse tilsyneladende modstridende interesseområder - hensynet til såvel den evige salighed som den dennesidede berømmelse. Det skete i en prædiken, holdt for den nykårede kejser og hans følge ved et besøg 1494 i domkirken i Speyer, hvor talrige tyske kejsere og konger lå begravet: »Intet er bedre end at bortgå fra denne jammerfulde verden til guderne og at efterlade en gennem fortræffelige gerninger og ærværdige dyder udødelig berømmelse af navn her på jorden.« Gentagne messer og forbønner - årligt alene 12.167 - rettedes mod disse kongelige afdøde, for at de med Wimpfelings ord både kunne »triumfere i himlen blandt de salige og gøre erindringen på jorden udødelig«. ¹⁹¹ Som en visuel markering af omsorgen for forgængernes sjælefred og eftermæle planlagde kejser Maximilian at oprejse et særligt søjlemonument med billeder af tyske kejsere og konger i kirken - et blandt talrige vidnesbyrd om hans intense slægtskult. ¹⁹²

Parallelt med den overvældende demonstration af liturgisk pragt, er den øgede koncentration omkring det dennesidige således både i Speyer og i gravkoret i Odense vidnesbyrd om et betydningsfuldt tidsdeherv, hvor den altdominerende bekymring for den afdødes frelse og syndefrihed gradvis forskydes henimod en mere markant optagethed af enkeltindvidets status og magt i jordelivet. ¹⁹³

Noter

1. Artiklen er udarbejdet 1998 som del af forarbejdet til afhandlingen *Ars morien-di more regio. Fyrstelig begravelseskultur og fromhedsliv i senmiddelalderen, belyst med udgangspunkt i det kongelige gravkor i Odense Gråbrødre kirke*. Afhandlingen udarbejdelse støttedes økonomisk af Carlsbergfondet. Om kongeparrets, prins Frans' og Christian II's død og begravelse, jfr. senest *Danmarks Kirker. Odense amt*, Herning 1996, s. 727-29.

2. Petrus Olai, *Danorum gesta post cronica Saxonis facta*, ms. i Universitetsbiblioteket i Uppsala (ms. de la Gardie, 37, fol. 61r-v; mikrofilm i Det kongelige Bibliotek, København, ms. phot, 79, 2°), her citeret efter C. O. Bøggild-Andersen, »Studier over Povl Helgesen. I. Nogle Skibykrønike-problemer«, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk. V, 1956, s. 79. Om dateringen af *Danorum gesta*, jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, *Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver* (Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, bd. VI), Kbh. 1976, s. 150f., 157. Dronningens gavmildhed imod klosterkirken i form af donationer af »ornamentorum plurium apparatus« er yderligere konkretiseret i »quo(n)dam libello MS«, refereret ved 1600'ernes slutning af Jens Bircherod, *Dania illustrata*. Ms., Det kongelige Bibliotek, Add. 138, 4°, jfr. herom også Holger Fr. Rørdam, »Fra Reformationens Tidsalder«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., III, 1881-82, s. 240. Om kongeparrets velgerninger mod franciskanerordenen i øvrigt, jfr. ndf.

3. For en redegørelse for altertavlen, en oversigt over gravkorets udstyr og en beskrivelse af gravminderne, jfr. senest forfatterens beskrivelse 1995 og 1996 i *Danmarks Kirker. Odense amt*, s. 459-538 og s. 717-41. En detaljeret analyse af gravkoret er under forberedelse, jfr. note 1, mens selve klosterkirkens beskrivelse publiceres i indeværende år i *Danmarks Kirker. Odense amt*. Om altertavlens billedindhold, tolket som udtryk for en særlig franciskansk ikonografi, jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, *Claus Bergs kongelige altertavle og franciskanerne. En tolkning*, Kbh. 1996. Om forfatterens kommentarer til Nybo Rasmussens teser, der allerede forelå i manuskript januar 1993, jfr. *Danmarks Kirker. Odense amt*, op. cit., spec. s. 535ff.

4. *Memoria* er her defineret som overvindelsen af døden og glemslen gennem mindet og erindringen og forstås i bredeste forstand som udgangspunkt og motiv for såvel individuel som gruppecentreret adfærd, afspejlet inden for en lang række områder i middelalderens og nyere tids kultur (inden for liturgi, retsvidenskab, filosofi, litteratur, historie og kunst) og udmøntet i forskellige former for memorialoverlevering i tekst, billeder og ritualer, jfr. alment Otto Gerhard Oexle, »Memoria, Memorialüberlieferung«, *Lexikon des Mittelalters*, VI, München 1992, sp. 510-13. Temaet har navnlig i de seneste 20 år været genstand for intensiv udforskning inden for de historiske videnskaber med særlig dominans af bidrag fra en tysksproget kreds, jfr. Oexle, op.cit. med litteraturoversigt.

5. *Codex Esromensis. Esrom Klosters Brevbog*, udg. O. Nielsen, Kbh. 1880-81, nr. 77.

6. Jfr. for denne sondring Franz Machilek, »Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit«, *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*, udg. Ferdinand Seibt, München 1978, s. 87-101.

7. Belysningen af senmiddelalderens fyrstelige fromhedskultur, såvel på det offentlige som på det private plan er endnu et relativt uopdyrket område, jfr. herfor Lothar Kolmer i indledningen til *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, udg. af samme, Paderborn, München, Wien, Zürich

1997, s. 12. Relevante enkeltstudier er dog bl.a. W. W. Ormrod, »The personal religion of Edward III«, *Speculum*, 64, 1989, s. 849-77 og Werner Paravicini, »Sterben und Tod Ludwigs XI«, *Tod im Mittelalter*, udg. Arno Borst, Konstanz 1993, s. 77-138.

8. Om stiftelser generelt, jfr. M. Borgolte, »Stiftung«, *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München 1996, sp. 178-80 med litteraturoversigt. En række værdifulde bidrag til temaet, materielle stiftelser, er samlet i *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter* (Österreichisches Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 554), Wien 1990.

9. Jfr. Hermann Kamp, *Memoria und Selbstdarstellung. Die Stiftungen des burgundischen Kanzlers Rolin* (Beiheft der Francia, 30), Sigmaringen 1993, s. 144ff.

10. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, udg. Kr. Erslev, Kbh. 1901, nr. 92.

11. Jfr. Renate Kroos, »Grabbräuche-Grabbilder«, *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, udg. Karl Schmid og Joachim Wollasch, München 1984, spec. s. 351-53.

12. Jfr. Rune Norberg, »Donatorsbilder«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, III, Kbh. 1958, sp. 233-38; Albert Fabritius, »Donatorsvæpen. Danmark«, *ibidem*, sp. 240. M. Grams-Thieme og K. Wessel, »Stifterbild«, *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München 1996, sp. 173-77.

13. En usikkerhedsfaktor består dog i, at tilstedeværelsen af en person- eller våbenfremstilling såvel som angivelsen af et navn på konkrete kirkelige genstande ikke nødvendigvis forudsætter en donation, men også lader sig tolke som en manifestation af en patronatsret, som påpeget af Ole Bay, »Donationer til kirken i dansk senmiddelalder«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 337. Som understreget af R. Puza og A. Kazhdan, »Patronats«, *Lexikon des Mittelalters*, VI, München 1992, sp. 1808-10, omfattede patronatsretten netop en »æresret« (Ehrenrecht), der tillod patronen at anbringe familievåben i den respektive kirke, foruden at indtage en æresplads og have forrang ved kirkelige processjoner.

14. Jfr. *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988; Thomas Hill, *Könige, Fürsten und Klöster. Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts* (Kieler Werkstücke: Reihe A, Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, hrsg. Erich Hoffmann, Bd. 4), Frankfurt am Main 1992; samme, »Königtum und Bettelorden im mittelalterlichen Dänemark«, *Könige, Landesherren und Bettelorden. Konflikte und Kooperation in West- und Mitteleuropa bis zur frühen Neuzeit*, hrsg. Dieter Berg (*Saxonia Franconia*, Bd. 10), 1998, s. 175-206; Jens E. Olesen, »Kongemagt, birgittinerne og Kalmarrunionen«, *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*, red. Tore Nyberg (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 150), Odense 1991, s. 169-219.

15. Om de danske franciskaneres arkiver, jfr. Nybo Rasmussen, *Peder Olsen* (note 2), s. 138-42.

16. Jfr. Kr. Erslev (udg.), *Testamenter* (note 10) nr. 32 og 92. Dronning Margretes testamentariske dispositioner er delvist kendt gennem en række gavebreve, der supplerer eller stadfæster bestemmelserne i hendes - ikke bevarede - testamente, jfr. E. G. Werlauff, »Erik af Pommerns Bekræftelse paa Dronning Margarethas Gaver til Kirker og Klostere 1401«, *Danske Magazin*, 2, V, 1827, s. 1f. og Kr. Erslev, »Tre Gavebreve af Dronning Margrethe fra Aaret 1411«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., III, 1881-82, s. 369.

17. *Danmarks Riges Krønike. Frederik I's Historie* (1597), Kbh. 1977, s. 2.
18. Hans Svaning, *Refutatio calumnarium (...). Historia Joannis Regis Daniae*, Kbh. 1560, Qq3v og efter ham Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Kong Hans' Historie* (1599), Kbh. 1977, s. 300, fastlægger tidspunktet for testamentets udfærdigelse til 1513. Dette tidspunkt korrigeres dog af C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christian den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden. 1497-1536*, I, Kbh. 1864, s. 620 og note 94.
19. Jfr. *Monumenta Historiæ Danicæ*, udg. Holger Rørdam, I, 1, Kbh. 1873, s. 338.
20. Gavebrev af 22. febr. 1513, underskrevet af enkedronningen og Christian II, jfr. H. P. Barfod, *Om Aalborg Hellig-Aands-Hus. Det nuværende Hospital*, Aalborg 1878, 37f. Smst. findes en bekræftelse fra Laurids Tordsen, præst og prior i Hellig-åndsklostret, nedskrevet mellem 21. og 26. febr. 1513, jfr. *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ* (her *Regesta*), I, Kbh. 1847, nr. 5545; endvidere rigsrådets bekræftelse af 12. eller 19. juli 1513, jfr. J. Lindbæk og G. Stemmann, *De danske Hellig-aandsklostre*, Kbh. 1906, nr. 372-74.
21. *Regesta*, nr. 5588.
22. H. F. Rørdam, »Utrykte Pavebreve angaaende danske Kirkeforhold«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., VI, 1872-73, s. 571-73; *Acta Pontificum Danica. Pavellige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536* (her *Acta Pontificum*), udg. L. Moltesen m.fl., Kbh. 1904-43, nr. 4627.
23. *Scriptores Rerum Danicarum medii ævi*, udg. Jacob Langebek m.fl., I-IX, Kbh. 1772-1878 (her *Scriptores Rerum Danicarum*), VII, s. 239-40.
24. Jfr. Hal Koch, »De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221«, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk., 3, 1934-36, s. 575ff.
25. *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv* (her *Aarsberetninger*), II, Kbh. 1856-60, s. 47f.
26. Jfr. Franz Neiske, »Gebetsdenken und päpstlicher Ablass. Zur liturgischen Memoria französischer Könige und Grafen im Spätmittelalter«, *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters*, udg. Dieter Geuenich og Otto Gerhard Oexle (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institutes für Geschichte, 111), Göttingen 1994, s. 201f.
27. Et afladstilbud, nævnt i Skovklosters dødebog fra det 15. århundrede, lovede 80 dages aflad til gengæld for en bøn for kongen og en vandring omkring klosterkirkens Hellige grav i tiden mellem langfredag og påskedag, jfr. *Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster)*, udg. Hans Jørgen Helms, Næstved 1940, s. 68f., 87 og *Hill 1992* (note 14), s. 94-98, der fremhæver parallellen til den langfredagsbøn for fyrsten og riget, som siden det 7. årh. kendtes i det Tyske rige, særligt knyttet til rigsklostrene.
28. *Repertorium diplomaticum regni danici mædievalis*, udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2. rk. I-IX, Kbh. 1894-1939 (her *Repertorium* 2), nr. 463; *Diplomatarium diocesis Lundensis. Lund ärkestifts urkundsbok*, udg. L. Weibull, III-VI, Lund 1900-39 (her *Diplomatarium diocesis Lundensis*), VI, nr. 65.; jfr. også *Danske Magazin*, I, 1745, s. 103f.
29. P. Terpager, *Ripæ Cimbricæ seu Urbis Ripensis in Cimbria sitæ Descriptio*, Flensburg 1736, s. 255f. Om alteret, jfr. også *Danmarks Kirker. Ribe amt*, Kbh. 1979, s. 88.
30. Jfr. for eksempler på stadfæstelse af privilegier og beskærmelse til gengæld for sjælemesser i Esrum (1483, 1499 og 1514), Sorø (1491), Haderslev (1509) og Næstved (beg. af 1500'erne). Jfr. vedr. Esrum *Codex Esromensis* (note 5), nr. 77,

126, 220; vedr. Sorø, jfr. *Acta Pontificum*, nr. 3261; vedr. Næstved, jfr. *Helms* (note 27), s. 184.

31. For relevante eksempler fra 1400'ernes sidste halvdel og 1500'ernes første fjerdedel blandt de ialt 13 kendte, opregnet i Alfred Otto (udg.), *Libri daticus Roskildensis. Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*, Kbh. 1933, s. 9-11, er kun bevaret Necrologium Roskildense (*Scriptores Rerum Danicarum*, VI, 591-607); Obituarium Nestvedense, jfr. note 27; fragment af kalendarium fra Nysted, jfr. Ellen Jørgensen (udg.), »Brudstykke af et Calendarium fra Nysted Franciskanerkloster«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 9. rk., I, 1928 s. 213-15 og Necrologium monasterii Loci Dei, jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, IV, s. 575-587.

32. Om kongelige patronatsrettigheder, jfr. Troels Dahlerup, »Kirke og samfund i dansk senmiddelalder«, *Danmark i Senmiddelalderen* (note 13), s. 282-83, 285. Når Christian I i 1460 udstedte beskærmelsesbrevene for kirkerne i Slesvig stift til gengæld for bøn for sine forfædre, forældre, ham selv, dronningen og deres børns salighed (*Repertorium* 2, nr. 1096-97), samt tilsvarende i 1466 for kirkerne i Friesland til gengæld for en evig messe for Trefoldigheden, møntet på samme modtagere (*Repertorium* 2, nr. 2138), havde dette måske baggrund i kongens nyerhvervede status (1460) som landsherre i Slesvig og Holsten med deraf følgende patronatsrettigheder. Om landsfyrstens kirkepatronats i Slesvig-Holsten i senmiddelalderen, jfr. i øvrigt Wolfgang Prange, »Die landesherrlichen Kirchenpatronate in Schleswig-Holstein um 1520«, *Zeitschrift für schleswig-holsteinische Geschichte*, 90, 1965, s. 29-40.

33. Jfr. således Christian I's stiftelse i Roskilde domkirke 1451, *Repertorium* 2, nr. 88.

34. Om Birger Gunnersens stiftelse, jfr. »Sanctuarium Birgerianum«, i *Samlinger til den Danske Historie*, udg. P. F. Suhm, I, 3, Kbh. 1780, s. 13, 19. Endvidere Hans Kruchows stiftelse i 1453 ved Munkeliv kloster i Norge, hvor Christian I, dronning Dorothea, deres to børn, arvinger og forældre fik en meddelagtighed i stiftelsen til gengæld for stifterens frihed til at nyde sine besiddelser uden kongelig tyngde, jfr. *Repertorium* 2, nr. 299. Det er i øvrigt spørgsmålet, hvorvidt de danske konger generelt har hævdet en amortisationsret med dertil hørendeerbønsforpligtelse i forbindelse med udligning af det tab eller den værdifor mindskelse, som kronen måtte lide ved andre personers godsoverdragelse til kirken i forbindelse med sjælestiftelser. Dette er i det mindste bevidnet i relation til de burgundiske hertuger i senmiddelalderen, jfr. Hermann Kamp, »Amortisation und Herrschergedanken im Burgund des 15. Jahrhunderts«, *Memoria als Kultur*, udg. Otto Gerhard Oexle (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 121), Göttingen 1995, s. 253-84. Dette fremhævedes samtidig som et effektivt middel til intensiveringen og udbredelsen af hertugslægtens *memoria*. Om de engelske kongers meddelagtighed i forbønner, nævnt efter 1399 som den hyppigste gruppe (64%) i stiftelsesdokumenter, omend næsten aldrig i testamenter, jfr. også Joel T. Rosenthal, *The Purchase of Paradise. Gift Giving and the Aristocracy, 1307-1485*, Toronto 1972, s. 18f., 25.

35. Jfr. Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Christian II's Historie* (1596), Kbh 1976, s. 15.

36. Jfr. Huitfeldt, *Christian II* (note 35), s. 106 og samme, *Frederik I* (note 17), s. 111.

37. Påfaldende nok nævnes der tilsyneladende intet om messer for Frederik den Vises danske slægtninge i de kursachsiske regnskaber fra samme periode, jfr. Georg Buchwald, »Zur mittelalterlichen Frömmigkeit am Kursächsischen Hofe kurz vor

der Reformation», *Archiv für Reformationsgeschichte*, 27, 1930, s. 62-110.

38. Jfr. *Bisgaard* (note 14), s. 88. Som understreget af *Dahlerup* (note 32), s. 282f. havde kongen indstillingsret til samtlige postpontifikale kapitelsembeder, hvortil kom patronatsret over et antal altre.

39. Jfr. J. O. Arhnung, *De hellige tre Kongers Kapel ved Roskilde Domkirke 1459-1536*, Kbh 1965, s. 30, 85.

40. Om alteret i Helligtrekongers kapel, jfr. *Arhnung* (note 39), s. 85ff.; *Danmarks Kirker. Københavns Amt*, Kbh. 1951, s. 1633. Omend der kan argumenteres for, at en alterstiftelse var en selvstændig enhed, som ikke ellers havde noget med den konkrete kirke eller kloster at gøre, selvom denne geografisk var placeret her, medtages disse dog her under hovedgrupperne: domkirkestiftelser samt sogne- og klosterkirkestiftelser, ud fra en overbevisning om, at valget af placering i en bestemt gejstlig institution næppe kan have været uden betydning. For det førstnævnte synspunkt, jfr. dog Linda Rasmussen, »Gaver til klostrene i middelalderen. Den sociale og kønsmæssige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1991, s. 15.

41. Jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, *Broder Jakob den Danske, kong Christiern II's yngre broder* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 98), Odense 1986, s. 15.

42. *Repertorium* 2, nr. 13069; *Acta Pontificum*, nr. 3690. Endvidere *Arhnung* (note 39) s. 91f.

43. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 72. Det sidstnævnte offer kunne dog også have været stilet til domkirkens Helligkorsalter eller Lægmandsalter ved korets vestende, jfr. *Danmarks Kirker. Københavns Amt*, s. 1626.

44. Jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, VI, s. 595 og *Arhnung* (note 39), s. 91.

45. Jfr. *Arhnung* (note 39) s. 91 og 101f., der parallelliserer med enkedronning Dorotheas anniversariestiftelse, ligeledes holdt af de evige vikarers samfund og placeret - usædvanligt - ved dronningens Allesjælesalter i Helligtrekongers kapel, jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, VI, s. 595.

46. Om højalteret, jfr. *Danmarks Kirker, Københavns Amt*, s. 1655-58. I følge *Holger Jacobæus' Rejsebog (1671-1692)*, udg. Vilhelm Maar, Kbh. 1910, s. 4, 32 skulle én mester have gjort både højaltertavlen i Roskilde og den tilsvarende i Odense Gråbrødre kirke, idag i Odense domkirke, dvs. den lybske billedskærer og maler, Claus Berg. Det er dog ikke entydigt klart, hvorvidt Jacobæus hentydede til den ovennævnte tavle eller snarere refererede til domkirkens nederlandske højaltertavle fra o. 1560, jfr. herfor også *Danmarks Kirker. Odense amt*, Kbh. 1995, note 282, s. 651.

47. *Repertorium* 2, nr. 88.

48. Jfr. *Diplomatarium Christierni Primi*, Kbh. 1856, nr. 122; *Ahrnung* (note 39), s. 27f.

49. Jfr. *Repertorium* 2, nr. 5429.

50. Om kongens og ærkebiskoppens stiftelse, jfr. note 34; desuden Henry Bruun, *Poul Laxmand og Birger Gunnersen* (1959), Kbh. 1975, s. 84.

51. *Gammel danske diplomer*, II,2, Kbh. 1969-, s. 102. Jfr. også *Bisgaard* (note 14) s. 116.

52. Jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), nr. 459-60.

53. Jfr. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* (note 18), 3,II, Kbh. 1867, s. 97f.

54. *Diplomatarium Vibergense. Breve og Akstykke fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559*, udg. A. Heise, Kbh. 1879, s. 364f.

55. *Aarsberetninger*, II, Tillæg, nr. 44; *Repertorium* 2, nr. 11310.
56. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden*, 15. *Urkunden des Bistums Lübeck*, 4, 1510-30, udg. Wolfgang Prange, Neumünster 1996, s. 575.
57. Jfr. *Danmarks Kirker, København By*, I, Kbh. 1945, s. 532, 534. Hagelen og en tilsvarende, nu forsvunden pendant er tidligst nævnt i et inventarium 1706 fra S. Nicolai kirke i København, men kan meget vel hidrøre fra en anden af byens kirker, idet S. Nicolai kirke efter reformationen angiveligt skulle have mistet alt sølv og ornamenter, fløjls gyldenstykker samt casulae og korkåber, jfr. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, Kbh. 1872, s. 400.. Kong Hans vides ikke specielt at have betænkt S. Nicolai kirke ud over en stadfæstelse - ligesom sin far og sønnen, Christian II - af statutterne for S. Cathrine gilde, jfr. *Danmarks Gilde- og Lavsskråer*, udg. C. Nyrop, I, Kbh. 1899, s. 251f. Derfor var den fornemme messehagel måske i virkeligheden tiltænkt Vor Frue kirke, svarende til Christoffer af Bayerns førnævnte donation.
58. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 84, 96, 144, 191, 195, 231, 245, 330, 355, 361, 402.
59. Jfr. *Danmarks Kirker. Århus amt*, Kbh. 1968, s. 425, 430, 446, 452, her dog med en tidligere datering af korbhvælvets udsmykning. En overbevisende nydatering af korets ombygning og udsmykning fremlagdes i Otto Norn, »Lyset sæde. Aarhus domkirkes kor o. 1500«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1978, s. 37-67. Jfr. også Hans Bjørn og Lise Gotfredsen, *Århus domkirke, Skt. Clemens*, Århus 1996, s. 105ff., 112, 141.
60. Dronningens gaver til landets domkirker, der ikke omfattede donationerne, stadfæstet i hendes nu tabte testamenter, opregnes i særligt rigt mål i Erik af Pommerns bekræftelsesbrev 1401, jfr. *Danske Magazin* (note 16), s. 1-8. Om dronningens donationer, jfr. også Kr. Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*, Kbh. 1882, s.334-40; *Bisgaard* (note 14), s. 88, 151-2 (bilag B); Troels Dahlerup, *De fire stænder 1400-1500* (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 6, red. Olaf Olsen), 1989, s. 29-35; Vivian Etting, *Margrete den Første. En regent og hendes samtid*, Kbh. 1997, s. 144-53.
61. Stiftelsen i Vadstena og den tilsvarende i Kalmar er detaljeret beskrevet af Arild Huittfeldt, *Danmarks Riges Krønike. Chronologia*, III (1603), Kbh. 1977, s. 446-48. Jfr. også Niels Knud Andersen i *Den danske Kirkes Historie*, II, Kbh. 1962, s. 249f. og Olesen, »Kongemagt« (note 14), s. 184. Om indstiftelsen af en evig psalterlæsning i Vor Frue kirke, København, jfr. Holger Fr. Rørdam, *Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen*, Kbh. 1859-63, nr. 29.
62. Erslev (udg.), *Testamenter* (note 10) nr. 92. Tilsvarende domkirkedonationer er bevidnet i de bevarede testamenter for den svenske konge, Magnus Ladulås 22. febr. 1285, jfr. *Diplomatarium Suecanum*, I, Stockholm 1829, nr. 802, s. 655ff., specielt s. 658, og for kong Magnus og dronning Blanche 1. maj 1346, jfr. ibidem, V, Stockholm 1858-65, nr. 4069, s. 561ff., specielt 565.
63. Jfr. *Ahrnung* (note 39) og *Danmarks Kirker, Københavns Amt*, s. 1468-82, 1592-98, 1632f., 1832-35.
64. *Diplomatarium Norvegicum*, udg. C. A. Lange m.fl. Iff., Christiania (Oslo) 1849ff (her *Diplomatarium Norvegicum*), I, nr. 813.
65. *Aarsberetninger*, II, Tillæg, nr. 34 og 36.
66. Jfr. *Acta Pontificum*, nr. 2696.
67. *Repertorium* 2, nr. 1373.
68. *Acta Pontificum*, nr. 2696. Om kapellet i Slesvig domkirke, hvis placering dog ikke kendes med sikkerhed, jfr. D. Ellger, *Der Dom und der ehemalige Dombezirk. Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig*, 2, (Kunstdenkmäler des Landes Schles-

wig-Holstein), München, Berlin 1966, s. 32, 209, 302, 305.

69. *Diplomatarium diocesis Lundensis*, IV, nr. 293.

70. *Diplomatarium diocesis Lundensis*, IV, nr. 381.

71. *Repertorium* 2, nr. 6159. Jfr. *Danmarks Kirker. Københavns Amt*, s. 1633, 1662; *Ahrnung* (note 39) s. 98ff., 230-35 for teorien om en identifikation af dronningens gyldne tavle med Thurøtavlen. Jfr. også Vivian Etting i *Roskilde bys historie - indtil 1536*, red. Frank A. Birkebæk, Ernst Verwohlt og Mette Høj, Roskilde 1992, s. 319.

72. *Danmarks Middelalderlige Regnskaber*, udg. Georg Galster, I, I, Kbh. 1953, s. 415.

73. Jfr. ovf. og *Dahlerup* (note 32) s. 283, 285.

74. *Regesta*, nr. 6273.

75. Korstolene kan antagelig knyttes sammen med udførelsen af sognepræstens stol (vel skriftestolen), der i følge en nu forsvunden indskrift indrettedes 1520 af sognepræsten Niels Petersen, jfr. Vivi Jensen i *Skt. Nikolaj kirke, Kolding*, Kolding 1987, s. 37-52.

76. Jfr. *Præsteindberetninger 1706-07 om kirkerne og deres antikviteter*, Landsarkivet for Fyn, *Topografica. Fyn i alm.* nr. 6.

77. Jfr. *Danske Kalkmalerier*, udg. Ulla Haastrup, 6, Kbh. 1992, s. 220-21.

78. *Hill* 1992 (note 14), s. 94-98.

79. Jfr. Niels Skyum-Nielsen, »Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536«, *Scandia*, 23, 1955-57, spec. s. 6f, 26ff.; Jens E. Olesen, *Rigsråd - Kongemagt - Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449* (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 36), Århus 1980, s. 215f., 223f.; *Hill* 1998 (note 14), s. 175-206, spec. s. 198f.

80. *Acta Pontificum*, nr. 3104; vedr. et paveligt påbud om en tilbageførsel, kun knap to måneder efter stadfæstelsen af kapitlets ophævelse, jfr. nr. 3095. Efter et langvarigt sagsforløb afsluttedes dog først med en definitiv overenskomst 24. maj 1490 (nr. 3211). Om ophævelsen af det verdslige domkapitel og munkenes tilbagevenden til S. Knud, jfr. Finn Grandt-Nielsen i *Odense bys historie*, I, Odense 1982, s. 332-35. Om dronningens hensigter, jfr. Huitfeldt, *Kong Hans* (note 18), s. 79f.

81. Jfr. *Grandt-Nielsen* (note 80), s. 335. Endvidere Troels Dahlerup, »Bursfelderkongregationen og Danmark«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., V, 1963-65, s. 66, 68f.

82. *Hill* 1992 (note 14) s. 183ff.

83. *Scriptores Rerum Danicarum*, IV, s. 323. Kun i den danske version af dødeboogen findes de to dronningers navne, mens disse er udeladt i den latinske tekst, jfr. *Helms* (note 27) s. 69f., 87, 178.

84. Jfr. *Helms* (note 27), s. 24.

85. *Helms* (note 27), s. 184.

86. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 222 (Skovkloster?); s. 240 (Halsted); passim (Odense S. Knuds kloster og kirke).

87. Jfr. *Helms* (note 27), s. 185-90; *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, Kbh. 1935, s. 1134.

88. Jfr. *Ahrnung* (note 39), s. 13.

89. *Diplomatarium diocesis Lundensis*, V, nr. 272; *Repertorium* 2, nr. 8072.

90. *Scriptores Rerum Danicarum*, IV, s. 580.

91. Om disse klostre, oprindeligt oprettet som »husklostre« for stormænd og biskopper, jfr. *Hill* 1992 (note 14), s. 193ff., 206ff., 277ff., 289ff., 14ff.

92. *Repertorium* 2, nr. 3568, nr. 5569; nr. 5774; for paveligt stadfæstelse af alter og

af de kongelige privilegier, jfr. *Acta Pontificum*, nr. 3210 og 3261.

93. Jfr. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, s. 18.

94. Jfr. *Andersen* (note 61), s. 194.

95. *Repertorium* 2, nr. 7115.

96. Om abbedens initiativer, der dog i overvejende grad ligger på et tidspunkt efter Christines død og under Christian II's landflygtighed, jfr. Poul Nørlund, »Klostret og dets Gods«, *Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne*, I, Kbh. 1924, s. 71-76, 102-04, 113-17; M. Mackeprang, »Inventar og Gravminder«, ibidem, s. 237ff., 257ff. og *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, s. 54f., 64f., 66-70, 74, 84 og 90ff.

97. *Codex Esromensis* (note 5), nr. 121; nr. 266. *Regesta*, nr. 4880; *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, s. 1042.

98. *Codex Esromensis* (note 5), nr. 77, nr. 126, nr. 220.

99. Om klostret, jfr. Thelma Jexlev, »Nonneklostrene i Roskilde«, *Historisk årbog fra Roskilde amt*, 1977, s. 25-40; Thomas Hill, »Middelalderlige nonneklostre mellem religiøse idealer og verdslige krav. Bidrag til historien om klostrene Vor Frue, St. Clara og St. Agnes i Roskilde«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1995, s. 7-30.

100. *Repertorium* 2, nr. 5514.

101. Jfr. *Danmarks Kirker, Tønder amt*, Kbh. 1957, s. 116-18 og Ingeborg Kähler, *Der Bordesholmer Altar. Zeichen in einer Krise*, Neumünster 1981, s. 20, 46.

102. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), ss. 73, 134, 153, 308, 369 (vedr. Holme og Øm klostre). Øm kloster modtog desuden jordegods fra kong Hans i 1490 og 1497. Om kongens donationer, jfr. Poul Rasmussen, »Øm klostres jordegods 1554-1573 og dets historie«, *Østjysk Hjemstavn*, 1955, s. 28 og 31.

103. Jfr. *Diplomatarium Christiarni Primi*, nr. 148 og *Acta Pontificum*, nr. 2778. Vedr. dronningens pengegaver, jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), passim (Antvorskov, Odense S. Hans kloster). Desuden *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, udg. Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose, Odense 1991 s. 297, 356f. Om Christian I's og Hans' forhold til johannitterne, jfr. generelt Erik Reitzel-Nielsen, *Johanniterordenens historie*, I, Kbh. 1984, specielt s. 372-74.

104. *Repertorium* 2, nr. 5406.

105. Jfr. Vilh. Lorenzen, *De danske Augustinerklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1928, s. 32f., 60. Til Vestervig kloster skænkede Christian I i 1460 kirkerne Sild og Tømmerby kirker og som udtryk for en stadfæstelse på denne gave (og på en messestiftelse?) hidrører måske kongens malede navnetræk og våbenskjold i søndre sideskib, jfr. Lorenzen, op.cit.

106. *Acta Pontificum*, nr. 3268.

107. *Repertorium* 2, nr. 10584.

108. *De ældste danske Arkivregistraturer*, IV, Kbh. 1875, s. 9; Kbh. 1910, V, 1, s. 22f.

109. *Diplomatarium Christiarni Primi*, nr. 178.

110. Om stiftelsen, jfr. *Diplomatarium Norvegicum*, II, nr. 968-69 og 1002; VI, nr. 671.

111. Om klostret, jfr. Christian S. A. Lange, *De norske Klostres Historie*, Christiania 1856, s. 476f.

112. Jfr. *Lange* (note 111), s. 476f.

113. Om kongemagten og birgittinerne, jfr. *Olesen* (note 14), s. 169-219, spec. s. 201ff.

114. *Repertorium* 2, nr. 463.

115. *De ældste danske Arkivregistraturer*, IV, s. 11.

116. *Diplomatarium Norvegicum*, IX, nr. 214. Som kompensation skænkede kon-

- gen klostret andel i Arboga byskat, jfr. *Olesen* (note 14), s. 84.
117. *De ældste danske Arkivregistraturer*, V, 1, s. 28.
118. *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi*, I, 1, Uppsala og Lund 1818, s. 116, 149.
119. *Scriptores Rerum Svecicarum*, I, 1, s. 204f.; *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 239.
120. *Repertorium* 2, nr. 1674. Om donationen af Præstø kirke til det nyoprettede kloster, jfr. H. Fr. Rørdam, »Om Grundlæggelsen af Klostret i Præstø«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk. VI, 1899-1901, s. 131-35.
121. *Repertorium*, nr. 4249, 4315, 5316, 5388.
122. *Repertorium* 2, nr. 5388.
123. Jfr. H. F. Rørdam, »Antoniterklostret i Præstø«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., II, 1891-93, s. 223.
124. Vilh. Lorenzen, *Antonitterordenens almindelige Historie og Udbredelse i Danmark*, Kbh. 1925, s. 21.
125. *Repertorium* 2, nr. 5860.
126. For en diskussion af tavlen, dens skjulte portrætter og mulige proveniens, jfr. Ulla Haastrup og Fritze Lindahl, »Hellig tre konger-altertavlen fra Nykøbing«, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1970, s. 119-30.
127. Suhm (udg.), *Samlinger* (note 34) I, 1792, s. 76f.
128. *Repertorium* 2, nr. 9760.
129. Jfr. donation 11. juli 1457 (*Danske Magazin*, 5, II, Kbh. 1889-92, s. 193) og 10. marts 1459 (*Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., II, Kbh. 1854, s. 333-35). Om Christian I's velgerner over for ordenen generelt og Ålborgklostret specielt, jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20) s. 54ff., 89f.
130. Om det københavnske kloster jfr. Rørdam, *Kjøbenhavns Kirker og Klostere* (note 61), s. 302ff samt Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20) s. 154ff. For kongens værnebrev af 16. juli 1472 og uddrag af den pavelige stadfæstelse 13. april 1474, jfr. *Kjøbenhavns Diplomatarium* IV, s. 108f. og III, s. 5. Vedr. Malmøkklosteret, jfr. Lindbæk og Stemann, op.cit., s. 174ff.; *Acta Pontificum*, nr. 2767.
131. Jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), nr. 154.
132. Jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), s. 120f. Vedr. stadfæstelsen af kongens donation, jfr. *Acta Pontificum*, nr. 3177, 6107. Om S. Mortens kirke og klostret, jfr. Jørgen Nybo Rasmussen, »Randers Helligåndskloster«, *Sct. Mortens Kirke i Randers 1494-1994* (Randers Amts Historiske Samfunds Skriftserie nr. 5), Randers 1994, s. 9-54.
133. En ældre læsning i *Marmora Danica*, II, Kbh. 1741, s. 120 anfører også kongens dødsdag, dog fejlagtigt som 20. januar 1513. Om indskriften, jfr. også Nybo Rasmussen, »Randers Helligåndskloster«, *Sct. Mortens Kirke* (note 132), s. 222f. og note 36.
134. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), nr. 287. Om altertavlen, der 1765 overflyttedes til Hald kirke, jfr. senest Hans Jørgen Frederiksen, »Klosterkirkens altertavle og -kalk«, *Sct. Mortens kirke* (note 132), s. 74-89.
135. Jfr. udateret brev, registreret på kong Hans' tid i det lille bord på Kancelliet på København. jfr. *De ældste danske Arkivregistraturer*, V, 1, s. 30; *Repertorium* 2, nr. 11316. Om klostret, jfr. Lindbæk og Stemann, *Helligaandsklostre* (note 20), s. 140ff.
136. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 22, 36, 77f., 198f.
137. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, nr. 226.

138. Om kongefamilien og karmeliterne generelt, jfr. *Hill 1998* (note 14), s. 190ff.
139. *Diplomatarium diocesis Lundensis*, V, nr. .
140. *Aarsberetninger*, III, Tillæg, s. 23.
141. *Aarsberetninger*, III, s. 13-15, 18-20.
142. *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, Kbh. 1964, s. 485f.
143. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, IV, s. 362.
144. Det er ikke tvingende nødvendigt ud fra tavlens egne kriterier at formode en kongelig stiftelse af altertavlen allerede i 1514, jfr. *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, 371. Ganske vist er kongens portræt, som røntgenoptagelser har afsløret, klart »opdateret« efter Michel Sittows velkendte brystbillede fra 1515, men denne tilretning behøver ikke som hævdet smst. at være udført af Sittow selv. Maleriet kan lige såvel være udført i udlandet efter december 1517 med anvendelse af et ældre portrætførlæg for kongens vedkommende og sidenhen efter ankomsten til Danmark være ajourført efter kongens ønsker, måske af den selvsamme mester, som var tavlens ophavsmand og muligvis egenhændigt (eller repræsenteret ved en mester-svend) kan have ledsaget sit værk til dets bestemmelsessted.
145. *Danmarks Kirker. Frederiksborg amt*, s. 373.
146. Jfr. *Hill 1998* (note 14), s. 192 (om Erik af Pommerns grundlæggelse i 1425 af Helsingør dominikanerkloster).
147. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 13, 69, 412, foruden enkelte donationer til dominikanere, ibidem, s. 54, 223, 289.
148. *Repertorium 2*, nr. 642.
149. *De Ordine Fratrum Minorum*, udg. M. Cl. Gertz i *Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi*, II, Kbh. 1918-20, s. 315, 304.
150. Jfr. *Præsteindberetninger til Ole Worm*, udg. Frank Jørgensen, II, Kbh. 1974, s. 77.
151. Jfr. Wolfgang Brückner, »Sterben im Mönchsgewand. Zum Funktionswandel einer Totenkleidsitte«, *Kontakt und Grenze. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag*, Göttingen 1969, s. 259-77.
152. *De Ordine Fratrum Minorum* (note 149), s. 304.
153. Jfr. J. Nybo Rasmussen, »Christian II's franciskanske broderskabsbrev«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1971, s. 3f.
154. Om reformeringen af de danske franciskanerklostre, jfr. Johs. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, s. 55-78; endvidere Jørgen Nybo Rasmussen, »Broder Laurids Brandsen og reformen i Odense«, *Fynske Aarbøger*, 10, 1968-70, s. 192-98 og senest *Hill 1998* (note 14), s. 197ff.
155. *Acta Pontificum*, nr. 3175.
156. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154) s. 69.
157. *Acta Pontificum*, nr. 2845.
158. *Repertorium 2*, nr. 5517.
159. *Acta Pontificum*, nr. 3097 og 3102.
160. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 208.
161. *De Ordine Fratrum Minorum* (note 149), s. 303, 314. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 218.
162. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 219. Tavlen blev dog tilsyneladende ikke solgt, idet der endnu 1529 ved rettertinget førtes proces om den, jfr. Lindbæk, op.cit., s. 293 note 430 og Sven A. Nilsson, *Halmstads historie*, Halmstad 1968, s. 114.
163. *De Ordine Fratrum Minores* (note 149), s. 303 og Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 124.

164. Jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 217.
165. *Acta Pontificum*, nr. 3564 (25. febr. 1497). Om klostret, jfr. Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 253f. og senest *Danmarks Kirker. København By*, 6, Herning 1987, s. 31ff.
166. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 8, 25, 27, 205, 225, 290 og 359.
167. *Acta Pontificum*, nr. 3820, 3944, 4072 og 4071.
168. *Acta Pontificum*, nr. 4080.
169. *Acta Pontificum*, nr. 4681 og 4683. Om klostret, jfr. også Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 255.
170. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), passim. Vilh. Lorenzen, *De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1914, s. 70f.; Per Kristian Madsen i Anemette S. Christensen, *Middelalderbyen Odense*, 1988, s. 79f., 111.
171. Af klostrene nød følgende godt af dronningens gavmildhed, jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43): Ribe: s. 196, 253, 257ff., 283, 295, 315); Flensborg (ibidem, s. 30, 68f., 281); Kolding (ibidem, s. 261, 401); Randers (ibidem, s. 135); Odense (ibidem, passim, jfr. også Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 25), s. 284, note 282); Svendborg (ibidem, s. 120, 131, 188, 298, 389); Nykøbing Falster (ibidem, s. 14); Roskilde (ibidem, s. 36, 72); København (ibidem, s. 8, 25, 27f., 205, 225f., 290, 359); Kalundborg (ibidem, s. 203); Næstved (ibidem, s. 222ff.); Køge (ibidem, s. 187, 222, 224).
172. Jfr. *Scriptores Rerum Danicarum*, VIII, s. 300. Som anført i *Danmarks Kirker, Københavns by*, 6, s. 23 note 33 med en henvisning til en mundtlig meddelelse af Thelma Jexlev, skulle relikviefortegnelsen, der ellers omfatter genstande fra Gråbrødrekloster i København, vedrøre klostret i Roskilde.
173. *Acta Pontificum*, nr. 3991; vedr. krucifikset, jfr. *Danmarks Kirker, Odense amt*, s. 516.
174. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 68.
175. *Repertorium* 2, nr. 1191.
176. Jfr. brev af 24. maj 1514 i Rigsarkivet, Hertug Frederik (I)'s arkiv refereret af Lindbæk, *Franciskanerklostre* (note 154), s. 108.
177. Jfr. *Dahlerup* (note 32), s. 282f.
178. Jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber* (note 43), s. 195, 359.
179. Jfr. *Bay* (note 13) s. 338.
180. *Den danske Kirkes Historie*, III, Kbh. 1965, s. 152.
181. Jfr. om senmiddelalderens »flamboyante« messeakkumulering og begravelseskultur, tolket som udtryk for det enkelte individs forsøg i en brydningstid på reetablering af kontinuitet og styrke forbindelse, såvel med de himmelske magter som med forfædrene, Jacques Chiffolleau, »L'usage obsessionnel de la messe pour les morts à la fin du Moyen Age«, *Faire Croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux XIIe au XVe siècle* (Collection de l'École française de Rome, 51), Rom 1981, s. 235-56. Jfr. også F. Neiske, »Frömmigkeit als Leistung. Überlegungen zu grossen Zahlen im mittelalterlichen Totengedenken«, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 20, 1990, s. 35-48.
182. Jfr. Michael Lipburger, »De prodigiis et ostentis que mortem Friderici imperatoris precesserunt. – Zum Tod Kaiser Friedrichs III«, *Der Tod des Mächtigen*, (note 7), s. 129.
183. Jfr. Ingetraut Ludolphy, *Friedrich der Weise. Kurfürst von Sachsen 1463-1525*, Göttingen 1984, s. 345.

184. Jfr. Elisabeth Vavra, »Pro remedio animae - Motivation oder leere Formel. Überlegungen zur Stiftung religiöser Kunstobjekte«, *Materielle Kultur* (note 8), s. 127ff.

185. Jfr. *Paravicini* (note 7), s. 83f., 90ff.

186. For nødvendigheden af, at den i jordelivet højstprivilegerede ydede mest, jfr. – i relation til abbeden ved benediktinerklostret i Cluny over for de menige munke – Joachim Wollasch, »Konventsstärke und Armensorge im mittelalterlichen Klöstern. Zeugnisse und Fragen«, *Saeculum*, 39, 1988, s. 194.

187. Jfr. *Bisgaard* (note 14), s. 74ff.

188. Kr. Erslev, »En Kirkefest i Erik af Pommerns Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., V, 1884-86, s. 809-11.

189. Jfr. *Diplomatarium Christierni Primi*, I, s. 159-63 og *Ahrnung* (note 39), s. 24-32.

190. Jfr. »Sanctuarium Birgerianum« (note 34), s. 1-89. Lauritz Weibull, »Ärkebiskop Birgers gudstjenststiftelse i kryptkiran i Lund«, *Historisk Tidskrift för Skåne-land*, II, 1904-08, s. 273-93.

191. Jfr. Karl Schmid, »Die Sorge der Salier um ihre Memoria. Zeugnisse, Erwägungen und Fragen«, *Memoria* (note 11), s. 667.

192. Jfr. herom senest Sven Lüken, »Kaiser Maximilian I. und seine Ehrenpforte«, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 61, 1998, s. 449-90.

193. Jfr. ligeledes Günther Schulz-Bourmer, »Repräsentation und Präsenz des Todes an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit«, *Der Tod des Mächtigen* (note 7), s. 372.

Summary

The starting point of this article is the rich ornamentation of the chancel of the now demolished Grey Friars' Church of Odense, made in the Late Middle Ages and probably established on the initiative of Queen Christine in connection with the arrangement of the chancel as a mausoleum for King Hans, for herself, and for their nearest relations. Furthermore the article gives an outline of foundations and frankalmoins donated by the royal couple and their immediate predecessors and successors on the throne. An account is given of both liturgical foundations and donations of material benefits to churches and religious houses, being contributions to buildings and equipment. The source material is commented upon – with special emphasis on the lack of royal wills from the period – and a description is made of royal foundations and donations to cathedrals, to town churches, to village churches, as well as to the religious houses. In conclusion a comment is given on the extent of the liturgical foundations which was, as compared with what was usual at other European courts, comparatively modest. The general character of the foundations is discussed, in so far as the preserved sources allow this, and as a special aspect of the royal foundations, which is especially notable in the ornamentation of the sepulchral chancel of the Grey Friars' Church of Odense, the intended self-assertion and glorification of the dynasty is seen as evidence of the incipient cultural watershed of the dawn of the Renaissance.